

LASTE SUBJEKTIIVNE HEAOLU KOHALIKUS JA RAHVUSVAHELISES VAATES

**LASTE SUBJEKTIIVNE HEAOLU
KOHALIKUS JA RAHVUSVAHELISES VAATES**

Laste subjektiivne heaolu kohalikus ja rahvusvahelises vaates.

Kogumiku avaldamist toetas Eesti Teadusagentuur (PUT1530).

Koostajad ja teadustoimetajad Dagmar Kutsar (Tartu Ülikool) ja Kadri Raid (Statistikaamet)

Kirjastanud Statistikaamet, Tatari 51, 10134 Tallinn

August 2019

ISBN 978-9985-74-625-7 (PDF)

Autoriõigus: Statistikaamet, 2019

Kaanefoto: Kelli Tungay (Unsplash.com)

Väljaande andmete kasutamisel või tsiteerimisel palume viidata allikale.

Sisukord

Kas kõik lapsed on väga õnnelikud? Sissejuhatus laste subjektiivse heaolu teemasse rahvusvahelises vaates Ferran Casas	6
Subjektiivne heaolu ja õigused laste hinnangul Kadri Soo, Dagmar Kutsar	18
Laste subjektiivne heaolu koolis Rein Murakas, Kadri Soo, Sirje Otstavel	32
Kui tavapärastest mõõtmisviisidest ei piisa: kes on lapse perekond? Dagmar Kutsar, Tartu Ülikool	48
Lapse osalusõigusest laste ja täiskasvanute vaates Pirjo Turk, Mari Sarv	56

Hea lugeja!

Eesti ühines ÜRO lapse õiguste konventsiooniga 1991. aastal, võttes sellega kohustuse laste olukorra regulaarseks ülevaatamiseks. Esimene laste heaolu käsitlev kogumik „Lapsed Eestis“ ilmus siiski alles 2000. aastal ÜRO 55. aastapäeva väljaandena. Selles oli esimest korda vaatluse all laste nii objektiivne kui ka subjektiivne heaolu. Objektiivse heaolu ülevaadetena olid esitatud riiklikul statistikal põhinevad peatükid abieludest ja leibkondade struktuurist, laste tervisest, laste haridusest, laste vaesusest jne. Laste subjektiivse heaolu keskmes aga olid lastelt läbilõikeuuringutega kogutud andmed näiteks laste ning noorukite alkoholi- ja uimastitarbimisest, seksuaalkäitumise ohtudest ja lapse õiguste teadvustamisest.

Järgmine kogumik „Lapsed. Children“ ilmus kaheksa aastat hiljem, 2008. aastal statistikaameti väljaandena. Kogumikus anti ülevaade laste ja noorte objektiivset heaolu kajastavatest teemadest, näiteks sündimusest, haridusest, laste turvalisusest. Viis aastat hiljem, 2013. aastal ilmus taas statistikaameti väljaandena kogumik „Laste heaolu. Child Well-Being“, kus lähtuti ÜRO lapse õiguste konventsiooni põhimõtetest kui laste heaolu normatiivsest raamist. Kogumiku koostamise käigus sai üha selgemaks laste heaolu näitajate väljatöötamise ja laste heaolu järjepideva uurimise vajalikkus. Selle kogumiku koostamisega samal ajal töötas ekspertide rühm laste heaolu mõõtmise kontseptsiooniga ning avaldati „Lapse heaolu mõõtmise käsitus“, kus tööühm pakkus välja lapse heaolu näitajad riikliku statistika tarvis.

Eelmise kogumiku ilmumisest on möödunud kuus aastat ja taas on aeg üle vaadata, kuidas lastel läheb. Seekord on autorid keskendunud laste subjektiivsele heaolule ehk lastelt kogutud andmetele ja nende rahvusvahelisele võrdlusele, kuid käsitletakse ka ainult Eesti lastega seotud teemasid.

Laste heaolu näitajate väljatöötamine on kogu maailmas laienenud, mistõttu on seekord peale Eesti autorite kutsutud kirjutama ka neli välisautorit, rahvusvahelise laste heaoluindikaatorite võrgustiku (ISCI) tiptegijad, kes annavad ülevaate laste heaolu näitajate arendamise loost laiemalt (Ferran Casase artikkel on käesolevas kogumikus eestindatud, ülejäänud kolme artiklit on võimalik lugeda kogumiku ingliskeelsest versioonist). Näiteid on toodud laste andmete rahvusvahelise võrdlemise kohta, kvantitatiivsete andmete kogumise kõrvale kvalitatiivsete andmete kogumise vajalikkusest ning läbilõikeuuringute kõrval pikiuuringute alustamise tähtsusest.

Peale Ferran Casase artikli, on kogumikus neli artiklit Eesti autoritelt. Esitatud analüüsid põhinevad nii väikestel kvalitatiivuuringutel, riiklikul statistikal, rahvusvahelise laste heaolu uuringu International Survey of Children's Well-Being (ISCWeB) andmestikel kui ka värsketel andmetel lapse õiguste ja vanemluse uuringust Eestis. Kogumiku eesmärk on ühelt poolt näidata laste subjektiivse heaolu mõistmise keerukust ja teiselt poolt lastelt kogutud andmetel põhinevate näitajate lisamise vajalikkust riiklikku statistikasse. Just laste endi kogemustele tuginevad hinnangud ja käsitused annavad olulise panuse laste olukorra mõistmiseks, kandes poliitikakujundajatele sõnumeid laste olukorra parandamiseks, kuid aidates kaasa ka lapse õiguste konventsioonist tulenevate kohustuste täitmisele.

Suur tänu kõigile, kes aitasid kaasa kogumiku ilmumisele!

Head lugemist!

Dagmar Kutsar

Kadri Raid

KAS KÕIK LAPSED ON VÄGA ÕNNELIKUD? SISSEJUHATUS LASTE SUBJEKTIIVSE HEAOLU TEEMASSE RAHVUSVAHELISES VAATES

Ferran Casas

Elukvaliteedi instituut, Girona ülikool, Hispaania

Laste subjektiivse heaolu (ingl *subjective well-being* – SWB) uurimine algas sotsiaalsete näitajate väljatöötamisest elukvaliteedi uuringutes. Elukvaliteedi uuringutes keskenduti aastaid üksnes täiskasvanutele, kuid uue lapsepõlvekäsitluse levides hakati tähelepanu pöörama ka laste heaolu näitajate arendamisele. Viimaste aastate edusammud on esinduslike valimite rakendamine laste uurimisel, eri maades elavate laste andmete võrreldavuse parandamine, kvalitatiiv- ja pikiuuringute (ingl *longitudinal study*) alustamine ja ka keskmisest madalama subjektiivse heaolu tasemega laste rühmade väljaselgitamine ning asjaomaste näitajate rakendamine lastega seotud poliitika arendamisel.

Sissejuhatus

Sotsiaalseid näitajaid hakati välja töötama 1960. aastatel, kui elukvaliteedi mõistega seoses oli vaja neid määratleda objektiivsete ja subjektiivsete näitajate kaudu (Land ja Michalos, 2017). Kesksetes aruteludes näitajate objektiivsuse ja subjektiivsuse üle toodi välja küsitavusi positiivistliku käsitluse objektiivsuse ehk kooskõla kohta tegelikkusega. Võib ju juhtuda, et sama nähtuse objektiivsed ja subjektiivsed andmed on vasturääkivad, mistõttu annab ainult objektiivsete andmete kasutamine sotsiaalsest tegelikkusest ühekülgse pildi ning nendega arvestamine poliitika kujundamisel võib viia soovimatute tagajärgedeni. Mõne aasta jooksul keskenduti aruteludes küsimusele, kumb on õige, kas objektiivne või subjektiivne näitaja, ja kumb neist eksib. Peagi jõuti järeldusele, et võimalik on ka teistsugune vastus: võib-olla kumbki ei eks! Sotsiaalsed nähtused on keerulised ja teatud olukorrale antud hinnang võib väga palju erineda lähtuvalt hindaja positsioonist. Näiteks eksperdid, kes kasutavad haigla kvaliteedi hindamiseks objektiivseid näitajaid, võivad järeldada, et haigla toimib väga hästi. Klientide hinnangute uurimisel aga ilmneb, et nad on enamasti rahulolematud, sest leiavad, et neid ei ole hästi koheldud ega nõuetekohaselt teavitatud. Seetõttu lähevad nad järgmine kord ravile teise haiglasse. Küsimus „Kellel on õigus?“ ei paku sel juhul teaduslikku huvi ja sellel puudub praktiline tähtsus. Tähtis on hoopis see, et eri valdkonna esindajad hindasid sama nähtust täiesti erinevast vaatepunktist. Linnapea jaoks pole tähtis, kui objektiivsed on linnas toimuva kohta tehtud rahuloluküsitluses antud hinnangud, millest selgub, et kodanikud on valdavalt rahulolematud. Seega, kui me ignoreerime erinevaid seisukohti (s.t ekspertidel on alati õigus ja elanikel mitte kunagi), on sotsiaalsete nähtuste analüüs kallutatud. Peaaegu sada aastat tagasi sõnastasid Thomas ja Thomas (1929: 572) oma kuulsa teoreemi: „Kui inimesed määratlevad olukordi kui reaalseid, on need reaalsed oma tagajärgedes.“

Meenutagem, et sõna „statistika“ on pärit ladinakeelsest väljendist *ratio status*, mis kaudselt tähendab „riigi huvides“. Sotsiaalsed näitajad toimivad samuti riigi huvides, sest sarnaselt statistikaga on need laiemalt poliitiliste otsuste langetamise alus. Sotsiaalseid näitajaid kasutati juba Vana-Egiptuses (Bauer, 1966; Casas, 1989). Subjektiivsed sotsiaalsed näitajad töötati objektiivsetest näitajatest hiljem välja ja neid hakati kasutama tänapäeva riiklikus statistikas 20. sajandi keskpaigast. Sotsiaalsete näitajate kasutamine on aja jooksul laienenud vastavalt sellele, kuidas on suurenenud teadlikkus nende sotsiaalse ja poliitilise vajalikkuse kohta. Alles hiljaaegu on lisandunud mitme riigi statistikas inimeste õnnelikkuse taset väljendavad näitajad.

Subjektiivset sotsiaalset statistikat otsustati hakata koguma 2008. aasta veebruaris, kui Prantsusmaa president Nicholas Sarkozy asutas majandusliku tulemuslikkuse ja sotsiaalse arengu mõõtmise komisjoni (pr *commission sur la mesure des performances économiques et du progrès social*). Ta ei olnud rahul majanduse ja ühiskonna kohta kättesaadava statistilise teabega ning leidis, et parema ülevaate saamiseks sellest, kuidas riigil läheb, oleks vaja koguda

rohkem infot. Komisjoni aruande ühes soovitusel on öeldud: „Nii objektiivse kui ka subjektiivse heaolu mõõtmine annab olulist teavet inimeste elukvaliteedi kohta. Statistikaametite uuringutes peaksid olema kühimused inimeste eluhinnangute, hedonistlike kogemuste ja eesmärkide teadasaamiseks“ (Stiglitz, Sen ja Fitoussi, 2009). Sarkozy nõudis 2010. aastal, et Prantsusmaal hakataks riiklikult seda laadi andmeid koguma, ja vaid üks aasta hiljem nõudis peaminister David Cameron Suurbritannias sama.

Alates 2012. aastast on subjektiivse heaolu näitajate kogumisel osalenud rahvusvahelised organisatsioonid. Maailma terviseorganisatsiooni Euroopa regionaalbüroo avaldas ainuüksi tol aastal kõnealusel teemal kolm aruannet (WHO Regional Office for Europe 2012a, b, c). Kolmandas väljaandes teatasid eksperdid, et heaolu käsitlemisel on jõutud järgmiste kokkulepeteni:

- heaolu on mitmemõõtmeline;
- heaolu üldiselt sisaldab objektiivseid ja subjektiivseid komponente;
- parem tervis aitab kaasa heaolule ja heaolu toetab tervist;
- heaolu võib käsitleda omaette mõistena, kus näiteks tervisehinnang on nii heaolu eeldus kui ka tulemus, kuid heaolu võib vaadelda ka kui heaolu määravate komponentide kogumit (nt tervis, suhted jne);
- konkreetsete eesmärkide seadmiseks peaks maailma terviseorganisatsiooni (WHO) Euroopa regionaalbüroo heaolu kirjeldama, kasutades selle nii objektiivseid kui ka subjektiivseid komponente;
- Euroopa regionaalbüroo peab kaaluma, kas alustada aruandlust subjektiivse heaolu kohta ning riigid peaksid alustama selleks subjektiivse teabe kogumist.

Samuti pakkus WHO Euroopa regionaalbüroo välja järgmise heaolu definitsiooni: „Heaolul on kaks mõõdet, subjektiivne ja objektiivne. See hõlmab nii üksikisiku kogemusi kui ka olukorra võrdlust sotsiaalsete normide ja väärtustega“ (WHO Regional Office for Europe 2012c: 1).

Majanduskoostöö ja Arengu Organisatsioon (OECD) teadvustas sotsiaalsete näitajate süsteemide arendamise vajadust juba 1980. aastate alguses. Rahvusvahelistest aruteludest ei soovitud kõrvale jääda, seetõttu avaldasid nad samuti mitu aruannet heaolu kohta (OECD Statistics Directorate, 2012; OECD, 2017) ja lisasid enda välja töötatud subjektiivse heaolu hindamise juhised (OECD, 2013). OECD alustas ka laste subjektiivse heaolu andmete kogumist rahvusvahelise PISA-testiga¹. Esimesena aga uuris laste subjektiivset heaolu siiski WHO kooliõpilaste tervisekäitumise uuringus „Health Behaviour in School-aged Children“ (HBSC)². Hiljem lisandus laste heaolu näitajate väljatöötamisele keskenduva ühingu (International Society for Child Indicators – ISCI) uuring „International Survey of Child Well-Being“ (lühendatult „Children’s Worlds“ või ISCWeB³), mille tulemusi on kajastatud ka käesolevas kogumikus.

Samuti on tähelepanuväärne, et alates 2012. aastast (välja arvatud 2014. aastal) on ÜRO säästliku arengu võrgustik (United Nations Sustainable Development Solutions Network) toetanud „Maailma õnnelikkuse aruande“ („World Happiness Report“) avaldamist. Need aruanded on olnud rahvusvaheliste arutelude jaoks olulised teerajajad, sest neis on analüüsitud (täiskasvanute) andmeid rohkem kui 150 riigist kõikidel kontinentidel.

Mõistega „elukvaliteet“ seati nendes aruannetes tähtsale kohale see, kuidas inimesed ise oma elu ja elutingimusi kogevad, ning eksperdid hakkasid subjektiivseid hinnanguid väärtustatama samuti nagu materiaalseid, s.t objektiivselt mõõdetavaid elutingimusi (Casas, 1996). Sotsiaalseid näitajaid seostati esmalt programmide hindamisega, sest nende abil saab määrata muutuse lähtepunkti ja hinnata positiivseid muutusi pärast meetme või sekkumisprogrammi rakendamist, kui eelnevalt on sõnastatud soovitava muutuse eesmärk. „Positiivne sotsiaalne muutus“ võeti uue mõistena kasutusele „arengu“ asemel, sest see hõlmas ka inimeste endi kogemusi nende jaoks olulistest valdkondades.

¹ www.oecd.org/pisa/

² www.hbsc.org

³ www.isciweb.org

Kahtlemata on pärast sajandeid kestnud teadmiste kogumist sotsiaalteadustes palju teavet selle kohta, mis on valesti (haigused, sotsiaalsed ja vaimsed probleemid, väärkohtlemine jne). Tähtis aga on tunnistada, et negatiivsete nähtuste kõrval on elus palju positiivset, kuid seda on veel üsna vähe uuritud. Siiski tehakse selles suunas jõupingutusi ja nõnda süvendatakse positiivsete sotsiaalsete nähtuste teaduslikku mõtestatust. Seni aga on palju rohkem teada objektiivsete kui subjektiivsete heaolunäitajate kohta.

Praegune arusaam subjektiivsest heaolust. Aga kuhu jäävad lapsed?

Viimastel aastakümnetel on täiskasvanute subjektiivse heaolu kohta kogutud palju teadmisi, kuid me ei tea, kas ja kui palju kehtib sama laste ning noorukite kohta (Ben-Arieh jt, 2014; Casas, 2016a). Tõenäoliselt on elukvaliteedi uurimise kõige keerulisem osa endiselt see, milliseid andmeid koguda ja kuidas nende subjektiivseid komponente mõista. Campbell, Converse ja Rodgers (1976) tegid ettepaneku määratleda elukvaliteedi subjektiivset poolt kui „inimeste arusaamu ja hinnanguid enda elu kohta“, kuid paljud uurijad on hakanud kasutama mõistet „subjektiivne heaolu“ (ingl *subjective well-being* – SWB). Paistab, et kõige rohkem ollakse praegu nõus subjektiivse heaolu nn kolmikmääratlusega, mille kohaselt sisaldab see kõrget positiivset tundmuse ja madalat negatiivset tundmuse hinnangut ning kõrget positiivset üldhinnangut oma elu kohta (Ryan ja Decci, 2001; Arthaud-Day jt, 2005; Metler ja Busseri, 2017).

Bradburn (1969; Bradburn ja Caplovitz, 1965) oli esimeste hulgas, kes püüdis selgitada subjektiivse heaolu tajumise keerukust, tuues välja, et positiivse tundmuse hinnang ei korreleeru alati negatiivse tundmuse hinnanguga. Teisisõnu, inimesed võivad tunda end oma elus mõnikord nii õnneliku kui ka õnnetuna. Hiljem toetas seda Russell (2003) nn põhitundmuse ehk kindlal ajahetkel kogetud tundmuse teooria. Selle järgi n-ö võistlevad omavahel subjektiivse hinnangu andmisel kogetav negatiivne ja positiivne tundmus ning parajasti kogetav ja samases olukorras varem kogetud tundmus.

Teadlased on pühendanud palju aega sellele, et saada tõendatud tulemusi, mis aitaksid mõista, kuidas subjektiivse heaolu hinnangud kujunevad, s.t kuidas subjektiivse heaolu tunnetuslikud komponendid omavahel toimivad. Näiteks on palju tööd tehtud, et selgitada, kuidas mõõta ja analüüsida üldist eluga rahulolu. Tänapäeval teame näiteks, et subjektiivse heaolu uuringud väljendavad inimeste üldist optimistlikku hoiakut, välja arvatud maailma mõnes vaesemas riigis. Analüüsides vastuseid küsimustele õnne, eluga rahulolu või subjektiivse heaolu kohta, täheldame, et riigi tasandil ei ole keskmised heaoluhinnangud kümnepunktskaalal mitte viis, vaid pigem seitsme-kaheksa vahel. Teisisõnu erineb andmete jaotus statistiliselt normaaljaotusest ja Gaussi kõver on kaldu paremale poole, mis muudab andmeanalüüsi statistiliselt keeruliseks. Analüüsid on näidanud, et optimistlik hoiak näib laste seas olevat veelgi suurem kui täiskasvanutel.

Uuringutega on tõestatud, et subjektiivne heaolu näib täiskasvanutel toimivat homöostaasi ehk ühtlase hinnangute taseme hoidmise põhimõtte kohaselt: inimesel on heaolu kohta nn tavahinnang, mille juurde ta pöördub tagasi mõni aeg pärast seda, kui mõni positiivne või negatiivne juhtum on seda muutnud (nt võidetakse loteriiga või juhtub raske liiklusõnnetus, mis hinnangu tavataset tõstab või alandab). Vaid erandjuhtudel, seistes silmitsi väga stressirohkete elusündmustega, ei suuda inimese homöostaatiline süsteem olukorraga hakkama saada, mis võib viia vaimse tervise probleemide, näiteks depressiooni vallandumiseni ning subjektiivse heaolu hinnangu püsiva languseni. Täheldatud on ka kultuurilist homöostaasi: meie õnnest ja eluga rahulolust võib tuleneda stabiilne, kuid erinev vastamisstiil olenevalt sotsiaal-kultuurilisest keskkonnast, kus me elame (Cummins, 2010). Kas homöostaatilise teooria põhimõtted kehtivad ka laste kohta, tuleb alles uurida (Cummins, 2014).

Subjektiivse heaolu mõõtmiseks kasutatakse erinevaid psühhomeetrilisi vahendeid: mõned neist mõõdavad paremini subjektiivse heaolu tundmuslikku (afektiivset) ja teised tunnetuslikku (kognitiivset) taset. Kaks kõige sagedamini kasutatavat kognitiivset mõõtmisvahendi tüüpi on hästi teada: nn kontekstivabad skaalad, kus esitatakse üldine küsimus, [nt „kui rahul sa oled oma eluga üldiselt“], ja valdkonnal põhinevad skaalad, kus küsitakse rahulolu kohta oma elu erinevate

aspektidega [nt „kui rahul sa oled suhetega sõpradega“]. Korduvalt on tõendatud, et need kaks skaalatüüpi ei mõõda subjektiivset heaolu ühtviisi, kuigi on omavahel korrelatiivses seoses. Hinnangute andmist näivad erinevalt mõjutavat mitmesugused keskkonnatunnused, mistõttu saadakse veidi erinevaid tulemusi olenevalt andmete kogumise kontekstist. Viimastel aastatel on laste ja noorukite heaolu uuringutes kasutatud erinevaid psühhomeetrilisi skaalasid, neid on valideeritud ning nende omavahelist võrreldavust analüüsitud, mis tähendab, et selles valdkonnas tehakse olulisi edusamme (Casas, 2017).

Uued metodoloogilised käsitlused: laste heaolu näitajate arendamine

Laste subjektiivset heaolu ei uuritud peaaegu üldse kuni eelmise sajandi lõpuni. Siis hakkas aga maailmas muutuma laste ja noorukite elu käsitlevate teadlaste mõtteviisi ja hakati välja töötama ka lastega seotud näitajaid. Ben-Arieh (2008; Ben-Arieh jt, 2014) võtab need muutused kokku järgmiselt: andmekogumises liigutakse ellujäämise ja põhivajadustega seotud statistikast arengut ja heaolu väljendava statistika juurde ehk negatiivse sisuga mõistetelt positiivsetele, lisades laste õiguste ja arenguga seotud andmeid. Samuti liigub uuringute kesse laste korral tulevase heaolu saavutamise näitajatel (lapse heaolu tulevase täiskasvanuna) praegusele heaolule (lapse heaolu ühiskonnaliikmena praegu). Andmeid laste heaolu kohta kogutakse täiskasvanute asemel lastelt endilt (vt Asher Ben-Ariehi artikkel selle kogumiku ingliskeelses versioonis).

Laste heaolu uus käsitlus tõi rahvusvaheliselt esile uued aruteluteemad.

- Kas lastelt ja noorukitelt kogutud (subjektiivne) info võiks olla tähtis ka ühiskonnas laiemalt?
- Kas lastelt ja noorukitelt saadud subjektiivsed andmed on tõepärased ja usaldusväärsed?
- Kas lastelt ja noorukitelt oleks vaja süstemaatiliselt infot koguda, et paremini mõista ühiskonna muutusi, milles nad ju osalevad?
- Kas lastelt ja noorukitelt kogutud andmed võiksid olla kasulikud poliitiliste otsuste langetamisel?
- Millised lastelt ja noorukitelt kogutud andmetel põhinevad subjektiivsed näitajad võiksid pakkuda kõige rohkem huvi?

Nende küsimuste ja teadlaste arutelude analüüs näitab, et olukord on sarnane 40 aasta taguse ajaga. Kui asendame „lapsed ja noorukid“ neis küsimustes „täiskasvanutega“, jõuame tagasi 1960. aastate arutelude juurde. Läks 40 aastat, et mõelda samadele teemadele, kuid nüüd laste antud hinnangutega seoses. (Casas, 2011)

Mõttelaadi muutus tõi kaasa rahvusvahelise üksmeele teadlaste hulgas: lastele õiguste andmine on üks asi, sellise keskkonna loomine, kus nad saavad neid oma võimete arendamisel kasutada, on hoopis midagi muud. Lastel on vaja keskkonda, kus nad tunnevad end hästi ja mis toetab nende parimate omaduste avaldumist. Lapse enda subjektiivne heaolutunne on olulisemaid näitajaid, mille alusel hinnata, kas keskkond soodustab tema võimete avaldumist. Selle väljaselgitamiseks on parim paluda lastel hinnata, kuidas nad oma heaolu tajuvad (Ben-Arieh, 2008).

Laste kohta andmete kogumise tava on pikk (psühholoogias, pedagoogikas, pediaatrias jne), küll aga ei ole piisavalt tunnetatud nende andmete sotsiaalset ja poliitilist tähtsust. Seega, alles hiljuti hakati sotsiaalteadustes koguma andmeid lastelt ja noorukitelt endilt, et neid ühiskonna tasandil analüüsida. Samal ajal selgus, et kui lastelt ja noorukitelt küsida nende arvamusi ja hinnanguid, ei ole andmed väga sageli olnud uurijale ootuspärased (Casas, 2011). See on tekitanud uurijates kahtlusi andmete ja andmeesitajate usaldusväärsuses, sest teada on, et laste küsitlemise kogemusi on alles vähe.

Laste ja noortega tänapäeval korraldatud uuringud väljendavad teadlaste hoiakute muutumist, mida saab kokku võtta järgmiselt.

- Lapsed ja noorukid on väga olulised andmeallikad ning parimad oma elu eri aspekte hindama.
- Aktiivsete sotsiaalsete tegutsejatena võivad laste ja täiskasvanute arvamused ning hinnangud ühise elukeskkonna kohta olla samasugused või erinevad. Taas ei ole küsimus selles, „Kellel on õigus?“, vaid „Miks kaks poolt tajuvad sama sotsiaalset nähtust erinevalt?“.
- Laste elukvaliteedi uurimiseks saab küsida nende subjektiivse heaolu kohta ja usaldada nende vastuseid.

Esinduslike valimite kasutamine

Tavaliselt saadakse subjektiivseid näitajaid esindusliku (representatiivse) valimiga kogutud küsitluse andmetest. Laste esinduslike valimitega kogutud andmeid on senini olnud vähe ja need on olnud kättesaadavad väheste riikide kohta. Miks jäetakse lapsed nii sageli ulatuslikest uuringutest kõrvale? Scotti (1997) sõnul on sellel vähemalt neli põhjust:

- senine uuringute väljakujunenud tava;
- kalduvus omistada täiskasvanutele lastega võrreldes suuremaid teadmisi, kogemusi ja võimu;
- laste intervjuerimist peetakse liiga keeruliseks, et see ära tasuks;
- teadmatust või pooltõde: tavaliselt arvatakse lastel puuduvat piisavad suhtlemis-, kognitiivsed ja sotsiaalsed oskused, mis on uuringus osalemise eeldus.

Paljude aastate jooksul on ainus andmeallikas laste subjektiivse heaolu uurimiseks rahvusvahelisel tasemel olnud kooliealiste tervisekäitumise uuring („Health Behaviour in School-aged Children“, HBSC). Nendele andmetele tugineb enamik analüüsi ja laste subjektiivset heaolu kirjeldav info rahvusvaheliste organisatsioonide väljaannetes (näiteks UNICEF-i aruanded). HBSC-s kasutatav subjektiivse heaolu näitaja on esitatud nn Cantrili redelina (Cantril, 1965), mis sisuliselt esindab ühe küsimuse vastuste skaalat. Hiljem on analüüsides selgunud, et ühe tunnusega näitaja asemel töötab hoopis paremini mitut tunnust ühendav skaala.

Laste subjektiivset heaolu mõõtvad vahendid ja rahvusvaheline võrreldavus

Rahvusvahelise laste heaolu uuringu (ISCWeB) andmekogumise teises laines lisati laste subjektiivse heaolu analüüsimiseks küsimustikku uusi tunnuseid ja hinnanguskaalad pikendati 0–10 punkti, et skaala oleks täpsem ja eristaks vastajaid paremini (Rees ja Main, 2015):

- 29 küsimust rahulolu kohta oma elu eri valdkondade ja aspektidega;
- üksikküsimus üldise rahulolu kohta eluga (ingl *overall life satisfaction* – OLS);
- üksikküsimus üldise õnnelikkuse kohta (ingl *happiness with overall life* – HOL);
- kuus tundmustega seotud küsimust (tunded kahe viimase nädala jooksul);
- õpilase eluga rahulolu mõõtev skaala (ingl *student's life satisfaction scale* – SLSS) lühendatud, viie küsimusega variant (Huebner, 1991);
- heaolu eri aspekte koondava heaolu skaala (ingl *personal well-being index – school children* – PWI-SC) seitsme küsimusega muudetud variant (Cummins ja Lau, 2005);
- heaolu eri aspekte koondava eluga rahulolu skaala (ingl *brief multidimensional student life satisfaction scale* – BMSLSS) muudetud viie küsimusega versioon (Seligson ja Huebner, 2003).

Rahvusvahelise laste heaolu uuringuga kogutud andmete alusel sai võimalikuks testida ülal kirjeldatud psühhomeetriliste skaalade usaldusväärsust, valiidsust ja võrreldavust kõigis uurimuses

osalenud riikides, kasutades kinnitavat faktoranalüüsi (CFA) struktuurivõrrandite mudeli (SEM) abil (Casas, 2017). Faktoranalüüsi kasutatakse mõõtmismudeli (nt psühhomeetrilise skaala) ülesehituse valiidsuse hindamiseks, struktuurivõrrandite mudel on aga mitmemõõtmeline meetod, mis püüab kirjeldada mitme tunnuse (sh latentseid tunnuseid) seost ning hinnata mõõtmismudeli vigu.

Sama mudeli kasutamisel erinevate rühmade korral (nt eri riikide valimid) on vaja uurida, mil määral on mudelid rühmade kaupa samaväärsed ehk võrreldavad. Seega, eri rühmade statistikute võrdlemiseks on vaja hinnata mudelite invariantsust ehk samaväärsust. Selleks on vaja kolme sammu: a) konfiguratiivne samaväärsus (kitsendusteta mudel); b) meetrika samaväärsus (kitsendused faktorlaadungitele); c) skalaarne samaväärsus (kitsendused laadungitele ja vabaliikmetele). Meetrika samaväärsus võimaldab korrelatsiooni- ja regressioonikordajaid, skalaarne aga latentseid keskmisi mõtestatult võrrelda.

Kaheksa-aastaste rühma jaoks kasutati ankeedis 0–10-punktiskaala asemel viit emotikoni, et tähistada järjestuskaala üksikväärtusi. Mõnel juhul aga käsitletakse psühhomeetriliste skaalade järjestatud tunnuseid pidevatena, sest on selgunud, et analüüsi tulemused on väga sarnased nii traditsioonilisi statistilisi meetodeid (ingl *analysis of variance* – ANOVA; *multivariate analysis of variance* – MANOVA) kui ka struktuurivõrrandite analüüsimeetodit kasutades. Programm Amos võimaldab Bayesi hindamise abil analüüsida, kas järjestustunnuse tulemused erinevad pideva tunnuse tulemustega võrreldes (Arbuckle, 2010; Byrne, 2010).

Ükski ülal kirjeldatud skaala ei ole normaaljaotusega. Väärtustel on positiivne asümmeetriakordaja ja positiivne järskusaste (ingl *skewness*) ning seetõttu ka mitmemõõtmeline tugev järskus, mistõttu kasutatakse siin *bootstrap*-paranduste meetodit.

Riigi keskmisest subjektiivse heaolu näitajast oluliselt madalamale jääva heoluhinnanguga lapsed

Vastus küsimusele „Kas kõik lapsed on väga õnnelikud?“ on selgelt eitav: kuigi üldiselt on enamik lapsi väga õnnelikud (nende hinnangud on üldise positiivse kaldega) ning nende heoluhinnangute keskmised on suuremad kui täiskasvanutel, ei ole kõik lapsed väga õnnelikud. Tähtis on välja selgitada laste rühmad, kelle subjektiivse heaolu punktisumma on üldkogumi keskmistega võrreldes väike. Väiksema summa kogunud lastele tähelepanu pööramiseks on mitu eesmärki. Esiteks on see täiskasvanute jaoks poliitiline ja sotsiaalne vastutus ning väljakutse, et parandada eluga rahulolu nendel lastel, kellel läheb üldiselt halvemini. Teiseks on see tõend, et tuleb rakendada laste ebavõrdsuse vähendamise strateegiat, mis praegu on üks rahvusvaheliste organisatsioonide väljakutseid. Kolmandaks on teada, et peaaegu võimatu on parandada subjektiivset heaolu inimestel, kes on juba väga õnnelikud, kuid on uurimuslikke tõendeid selle kohta, et parandada saab vähemõnnelike inimeste subjektiivset heaolu (Cummins, 2010; 2014).

Nagu eelnevalt märgitud, võivad erinevad psühhomeetrilised skaalad anda riikides veidi erinevaid tulemusi, kuid siiski olla omavahel mõõdukas või isegi tugevas korrelatsioonis. Et vältida skaalade ebaühtlust erinevas sotsiaalses keskkonnas kasutamisel, otsustati Hispaanias teha järgmine katse: koostati koondnäitaja, mis põhineb subjektiivse heaolu mõõtmisvahendite väärtuste keskmistel punktidel. Selle abil selgitati välja laste alamrühmad, kellel olid üldkogumi keskmistest märkimisväärselt kõrgemad või vastupidi, madalamad subjektiivse heaolu väärtused. Mõned eristunud rühmad olid ootuspärased, kuid teised mitte. Näiteks nende hulgas, kelle subjektiivse heaolu tase oli üldisest keskmisest madalam, olid lapsed (Casas, Bello jt, 2013),

- kes on riiklikus lastekaitseüsteemis hooldusel;
- kes ei saa taskuraha;
- kelle vanematel pole algharidust;
- kes ütlevad, et nende kodus ei ole ühelgi täiskasvanul tasustatud tööd;
- kellel ei ole juurdepääsu info- ja kommunikatsioonitehnoloogiale;

- kes leiavad, et nende perekond on teistest peredest vaesem või palju vaesem;
- kes ei tunne end turvaliselt;
- kes tunnevad, et nad ei saa osaleda kodus otsuste langetamisel;
- kes on viimase aasta jooksul elanud ühe või teise vanema või hooldajaga.

Järgmine proovikivi on kindlaks teha eri riikides laste rühmad, kelle subjektiivne heaolu võrreldes teiste lastega on palju väiksem.

Laste subjektiivse heaolu kvalitatiivsete andmete kasutamine

Laste vastuste paremaks mõistmiseks – eriti nende, mis tunduvad täiskasvanud uurijatele ootamatud – ei saa teadusuuringud põhineda ainult küsimustike kvantitatiivsetel andmetel. Vaja on ka kvalitatiivset teavet, laste selgitusi uuritud nähtuste kohta, mis tähendab, et kombineerida tuleb erinevaid uurimisviise.

Esmatähtis on, et lapsi aktsepteeritaks uurimuse aktiivsete osalistena. Lapsed võivad teadlastele nõu anda ja aidata kujundada küsimustikku või isegi aidata kaasa kogu teadusprojekti arendamisele (Casas, González jt, 2013). Samuti on lapsed asendamatud oma vastuste selgitamisel, näiteks fookusgrupi intervjuude kaudu. Selleks et laste elu paremaks muuta, on vaja, et rohkem lapsi osaleks erinevaid meetodeid kasutavates rahvusvahelistes projektides. Laste aktsepteerimisel nõuandjate ja aktiivsete tegutsejatena nende heaolu uurimisel on ka sügavam tähendus: tunnustada laste osalemisõigust sotsiaalses elus, nagu on sätestatud ÜRO lapse õiguste konventsioonis ja lapse õiguste komitee dokumentides (Davey, 2010).

Hispaanias korraldati kvalitatiivuuring, et analüüsida, kuidas 10–15-aastased noorukid kirjeldavad oma arusaamu heaolust ja seda mõjutavatest teguritest. Moodustati kümme fookusgruppi, kaks igast vanuserühmast, vanusegrupi üks rühmadest koostati psühhomeetrilise skaala suure ja teine väikese punktisumma kogunud lastest. Laste seisukohti uuriti hiljem kvalitatiivse sisuanalüüsi abil (González-Carrasco jt, 2018).

Heaolu määratlemisel toovad lapsed üldiselt välja selle nii negatiivseid kui ka positiivseid külgi. Laste arusaama kohaselt on heaolu seotud nii tunnete kui ka suhtumisega. Ka on heaolu tähtsad tegurid suhted pere ja sõpradega. Analüüsist selgus, et laste vastused erinesid nii vanusest kui ka subjektiivse heaolu tasemest tulenevalt. Lapsed, kelle hinnangud olid ankeedis madalamad, kaldusid rohkem viitama suhetele sõpradega ja põhivajaduste rahuldamisele, samal ajal kui heaolu kõrge hinnanguga lapsed viitasid rohkem peresuhetele ja kinnitasid, et nende elus ei ole probleeme (González-Carrasco jt, 2015; Navarro jt, 2017).

Eri vanuses ja erineva subjektiivse heaolu tasemega laste heaolu-uuringute andmete põhjal saab kujundada sotsiaalpoliitikat ja hinnata rakendatud meetmete tõhusust, kuid need andmed aitavad ka uurijatel mõista, kuidas subjektiivne heaolu laste elu mõjutab.

Laste subjektiivse heaolu pikiuuringute andmete kasutamine

Pikiuuring tähendab korduvmõõtmisi kindla ajavahemiku järel ühtede ja samade indiviidide hulgas. Korduvalt kogutud andmed laste või noorukite subjektiivse heaolu kujunemise kohta on rahvusvaheliselt seni üsna napid. Näiteks korraldati ühe aasta pärast 940 hispaania 10–15-aastase noorukiga järeluurimist, et selgitada, kuidas muutub nende subjektiivne heaolu aastast aastasse ja kas muutused on mõõtmisvahendist olenemata nii poistel kui ka tüdrukutel ühesugused. Osalejad vastasid samale neljale subjektiivse heaolu mõõtmisvahendi (psühhomeetrilise skaala) küsimustele kaks korda üheaastase vahega. Subjektiivse heaolu taseme langust täheldati alates 11.–12. eluaastast, ja langus oli tüdrukute hulgas märgatavam. Uuringust selgus, et heaolu eri külgi hõlmavad mitme küsimusega skaalad (ingl *brief multidimensional student's life satisfaction scale* – BMSLSS, *personal well-being index* – PWI-SC) on täpsemad kui ühe küsimuse skaalad (ingl *overall life satisfaction* – OLS; *happiness taking into account overall life* – HOL) (González-Carrasco jt, 2017a).

Sama valimiga korraldati veel üks uuring, kus osalenud lapsed liigitati muutuste alusel, mida nad olid oma subjektiivses heaolus kogenud. Neile esitati kaks küsimust: „Kui rahul sa oled oma eluga üldiselt?“ ja „Kui õnnelik sa oled oma elus üldiselt?“ Seejärel kasutati mitut multinomiaalse logistilise regressiooni mudelit, et mõista, millised tegurid on laste subjektiivse heaolu hinnangu kujunemisel olulisemad. Tulemustest nähtus, et eluga üldise rahulolu skaalal aitab subjektiivse heaolu suurenemisele kõige rohkem kaasa perekonna nn enesekontseptsioon, samal ajal aitab selle vähenemisele kõige rohkem kaasa rahulolu tase perekonnaga. Kui aga õnnelikkuse skaalat kasutati analüüsis sõltuva tunnusena, oli subjektiivse heaolu kasvu prognoosimisel kõige olulisem tegur „mind hinnatakse tulevikus vastavalt sellele, kui palju raha mul on“, seejuures oli optimistlik ellusuhtumine kõige olulisem tegur heaolu taseme alanemise prognoosimisel. Ainult kolm näitajat (tulevikus väärtustatakse teda selle alusel, kui palju tal raha on; ta on kodus õnnelik; ta on endaga rahul) aitasid nii poiste kui ka tüdrukute hinnangute põhjal koostatud mudeleid selgitada, kui eluga üldise rahulolu skaalat kasutati sõltuva tunnusena. Ainult üks näitaja (rahulolu elatustasemega) oli poiste ja tüdrukute mudelites sarnane siis, kui õnnelikkuse skaalat kasutati sõltuva tunnusena (González-Carrasco jt, 2017b).

Positiivseid ja negatiivseid tundmusi väljendavate hinnangute muutumine ning seos sellega, millist subjektiivse heaolu kognitiivset mõõtmisvahendit kasutati, oli ühe teise Kataloonias korraldatud pikiuuringu teema. Uuringuga koguti viie aasta jooksul andmeid 1696 lapselt vanuses 10–18 aastat (Casas jt, 2018). Tulemused näitasid, et positiivsete tundmuste keskmised tulemused ja kõik subjektiivse heaolu näitajad vähenesid vanusega, samal ajal kui negatiivsete tundmuste korral ilmnnes asümmeetriline vanusega kasvav trend. Selgus, et positiivsete ja negatiivsete tundmuste keskmiste väärtuste ning teiste subjektiivse heaolu näitajate alusel sai mõõdukalt prognoosida järgmise aasta heaolu hindamise tulemusi, kuid seos nõrgenes, kui vaatlusaastate vahe oli suurem. Tundmuste ja subjektiivse heaolu kognitiivsete näitajate suhe, sealhulgas vahendavad toimed, varieerusid viie aasta jooksul. Kuigi mõned tunnused mõjutasid üksteist stabiilselt, oli teistel suurendav, vähendav või kõikuv mõju.

Andmeanalüüsist poliitika rakendamiseni

Tegelikult ei ole tähtis ainult heaolu mõõtmine. Esiteks tuleb vastata põhiküsimusele „Kuidas parandada laste subjektiivset heaolu?“. Mida mõõta, seda saab otsustada ainult siis, kui sellele küsimusele on vastused olemas. Kas me tahame suurendada kõikide laste subjektiivset heaolu? Või on realistlikum, et eelistame alustada laste subjektiivse heaolu suurendamist kõige madalama subjektiivse heaoluga lastest? Kuidas me saame pärast heaolu suurendamisele suunatud meetmete rakendamist olla kindlad, et need on edukad? Programmi on vaja tõendus põhiselt hinnata.

Viimastel aastatel on mõned teadlased juhtinud tähelepanu sellele, et lääne teadusuuringud on keskendunud kitsalt mõnele laste sotsiaalsele probleemile, jätnud aga tähelepanuta terved laste rühmad ja laste heaolu uurimisel nad isegi unustanud. Näiteks on tõendeid selle kohta, et paljudes riikides on hoolealustel lastel, eriti hoolekandeesutustes, märkimisväärselt madalam subjektiivne heaolu kui lastel keskmiselt, kuid nende subjektiivset heaolu on väga vähe uuritud (Llosada-Gistau jt, 2014). Nii on ka näiteks sisserändajatest vanemate laste ja väärkohtlemist kogevate lastega.

Teaduslik, poliitiline ja sotsiaalne väljakutse on teada saada, mis on laste heaolu jaoks tegelikult tähtis. Neid kolme väljakutset tuleb käsitleda ja need tuleb sõnastada. Teaduses on laste heaolu väga uus uurimisvaldkond ja peame tunnistama, et teame endiselt liiga vähe selle mõjutajate kohta, eelkõige erinevat kultuuritausta arvestades. Teadusuuringuteks napib raha, sest kahjuks ei ole see teemavaldkond olnud poliitiliselt ega sotsiaalselt esmatähtis. Rohkem on vaja teadusuuringutel põhinevaid ettepanekuid selle kohta, millised on laste heaolu kõige asjakohasemad subjektiivsed näitajad, et seada nende andmete kogumine tähtsaks kohale.

Lastega seotud teemad ei ole paljudes ühiskondades veel olulised: poliitikutel on palju „tähtsamaid“ küsimusi ja lastesse investeeritav raha on tavaliselt kavandatud pigem heaolu saavutamisele tulevikus (ingl *well-becoming*), mitte nende praeguse heaolu (ingl *well-being*) tagamiseks

(Ben-Arieh jt, 2001) – lapsed on tähtsad mitte niivõrd kui praegused, vaid pigem kui ühiskonna tulevased liikmed. Kuidas me saame sundida poliitikuid investeerima rohkem laste praegusesse heaolusse? See võib paljuski oleneda sellest, kui tähtsad on lapsed kodanikuühiskonna ja täiskasvanute jaoks. Ühiskondades, kus lapsed on pigem eraelu osa, on nendega seotud riiklik poliitika tavaliselt ebaoluline. Ainult avalik arvamus, et kogu ühiskond peab noorima põlvkonna heaolu nimel investeerima arvestatava osa oma vahenditest, survestab poliitikuid ellu viima plaane, mis on kooskõlas mõttega, et lapsed on olulised kogu ühiskonnale juba praegu, mitte ainult tulevikus, täiskasvanuina (Casas, 2016b).

Laste ja noorukite subjektiivne heaolu on nii uus uurimisteema, et paljudes riikides ei ole veel piisavalt esinduslikel valimitel põhinevat teavet, seetõttu seisavad sotsiaalteadlased silmitsi mitme suure teoreetilise ja empiirilise väljakutsega. Väga oluline on pakkuda asjakohane teoreetiline selgitus juba kuhjivate uurimuslike tõendite kohta, et paljudes riikides näib subjektiivne heaolu noorukiea jooksul vähenevat, eelkõige 12–16-aastaste seas (Holte jt, 2014). Lääneriikides ja Lõuna-Koreas näib osa sellest kahanemisest olevat seotud üha suurema kriitilisusega iseenda vastu (eelkõige tüdrukute hulgas), kooliga seotud põhjustega (eelkõige poiste hulgas) ning laste kodukohaga. Kui selliseid tulemusi kinnitavad tulevased teadusuuringud, tulevad esile ka olulised probleemid, mida on vaja poliitiliste vahenditega lahendada.

Kokkuvõte

Vaja on pikiuuringuid, et paremini mõista, mis määrab laste ja noorukite subjektiivse heaolu taseme, et neist lähtudes paremaid otsuseid langetada ja tegutseda. Vaja on paljude riikide kättesaadavaid andmekogusid, et rohkem ergutada laste heaolule keskenduvaid rahvusvahelisi teadusarutelusid.

Kui suudame ühiskonnas kokku leppida, mis mõjutab laste heaolu, sealhulgas subjektiivset heaolu nii nagu lapsed ise seda mõistavad, on ka lihtsam otsustada, mida mõõta. Siiski on tegemist nõiaringiga: kui me ei püüa heaolu mõõta, siis piirab see arutelu parimate mõõtmisvahendite üle, sest puudub teaduslik alus (Casas, 2016b). Rahvusvaheliseks aruteluks laste heaolu üle on vaja empiirilisi tõendeid, mis on kogutud võimalikult paljude riikide laste käest. Selleks peavad lapsed saama osaleda teadusuuringutes, neid tuleb mõista kui aktiivseid sotsiaalseid tegutsejaid, kellel on võime oma asjatundlikkusega panustada teadusuuringutesse ja sellega aidata kaasa ühiskonna paremaks muutmisele.

Allikad

Arbuckle, J. L. (2010). IBM SPSS Amos 19 User's Guide. Chicago: Amos Development Corporation.

Arthaud-Day, M. L., Rode, J. C., Mooney, C. H. ja Near, J. P. (2005). The subjective well-being construct: A test of its convergent, discriminant, and factorial validity. *Social Indicators Research*, 74(3), 445–476.

Bauer, R. A. (Ed.) (1966). *Social Indicators*. Cambridge, MA: MIT Press.

Ben-Arieh, A. (2008). The child indicators movement: Past, present and future. *Child Indicators Research*, 1, 3–16.

Ben-Arieh, A., Casas, F., Frønes, I. ja Korbin, J. (2014). Multifaced concept of child well-being. In Ben-Arieh, A., Casas, F., Frønes I. ja Korbin, J., *Handbook of Child Well-Being* (pp. 1–27). Dordrecht: Springer.

Ben-Arieh, A., Kaufman, N. H., Andrews, B. A., George, R., Lee, B. J. ja Aber, J. L. (2001). *Measuring and monitoring children's well-being*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.

Bradburn, N. M. (1969). *The structure of psychological well-being*. Chicago: Aldine.

Bradburn, N. M. ja Caplovitz, D. (1965). *Reports on happiness: A pilot study of behavior related to mental health*. Chicago: Aldine.

- Byrne B. M. (2010). *Structural Equation Modelling with AMOS: Basic concepts, Applications and Programming (Second Edition)*. New York: Routledge.
- Campbell, A., Converse, P. E. ja Rodgers, W. L. (1976). *The quality of American life: Perceptions, evaluations, and satisfactions*. New York: Russell Sage.
- Cantril, H. (1965). *The pattern of human concerns*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Casas, F. (1989). *Técnicas de investigación social: Los indicadores sociales y psicosociales. Teoría y práctica*. Barcelona. PPU (371 lk).
- Casas, F. (1996). *Bienestar social: una introducción psicosociológica*. Barcelona. PPU.
- Casas, F. (2011). Subjective social indicators and child and adolescent well-being. *Child Indicators Research*, 4(4), 555–575. doi: 10.1007/s12187-010-9093-z.
- Casas, F. (2016a). Children, adolescents and quality of life: The social sciences perspective over two decades. In Maggino, F., *A life devoted to quality of life. Festschrift in honor of Alex Michalos*. Springer. *Social Indicators Research Series*, 60, 3–21.
- Casas, F. (2016b). Children participating in measuring what matters – why, when how? *Learning for Well-Being Magazine*, 1(7), 1–7. Universal Education Foundation. Allalaaditud <http://www.l4wb-magazine.org/#!article-7/oifmv>.
- Casas, F. (2017). Analysing the comparability of 3 multi-item subjective well-being psychometric scales among 15 countries using samples of 10 and 12-year-olds. *Child Indicators Research*, 10, 297–330. doi: 10.1007/s12187-015-9360-0.
- Casas, F., Bello, A., González, M. ja Aligué, M. (2013). Children's subjective well-being measured using a composite index: what impacts Spanish first-year secondary education students' subjective well-being? *Child Indicators Research*, 6, 433–460. doi: 10.1007/s12187-013-9182-x.
- Casas, F., González, M., Navarro, D. ja Aligué, M. (2013). Children as advisers of their researchers: Assuming a different status for children. *Child Indicators Research*, 6, 193–212. doi: 10.1007/s12187-012-9168-0.
- Casas, F., González-Carrasco, M., Boulahrouz, M. ja Crous, G. (2018). Positive and negative affect in a children's and adolescents' longitudinal sample. *Journal of Research on Adolescence*, in press.
- Cummins, R. A. (2010). Subjective well-being, homeostatically protected mood and depression: A synthesis. *Journal of Happiness Studies*, 11, 1–17. doi: 10.1007/s10902-009-9167-0.
- Cummins, R. A. (2014). Understanding the well-being of children and adolescents through homeostatic theory. In Ben-Arieh, A., Casas, F., Frones, I. ja Korbin, J., *Handbook of Child Well-Being* (lk 635–662). Dordrecht: Springer.
- Cummins, R. A. ja Lau, A. L. (2005). *Personal Wellbeing Index – School Children. Manual (Third Edition)*. Melbourne: School of Psychology, Deakin University.
- Davey, C. (2010). *Children's participation in decision-making. A summary report of the progress made up to 2010*. London: Participation Works. NCB.
- González-Carrasco, M., Casas, F., Viñas, F., Malo, S., Gras, M. E. ja Bedin, L. (2017a). What leads subjective well-being to change through adolescence? An exploration of potential factors. *Child Indicators Research*, 10, 33–66. doi: 10.1007/s12187-015-9359-6.
- González-Carrasco, M., Casas, F., Malo, S., Viñas, F. ja Dinisman, T. (2017b). Changes in subjective well-being through the adolescent years: differences by gender. *Journal of Happiness Studies*, 18(1), 63–88. doi: 10.1007/s10902-016-9717-1. ISSN 1389-4978.

- González-Carrasco, M., Malo, S., Casas, F., Crous, G., Baena, M., Navarro, D. (2015). The Assessment of Subjective Well-Being in Young Children: Strengths and Challenges. *Journal of Social Research & Policy*, 6(2), 1–11.
- González-Carrasco, M., Vaqué, C., Malo, S., Crous, G., Casas, F. ja Figuer, C. (2018). A qualitative longitudinal study on the well-being of children and adolescents. *Child Indicators Research*. Advanced online publication. doi: org/10.1007/s12187-018-9534-7.
- Helliwell, J. F., Layard, R. ja Sachs, J. D. (Eds.) (2018). *World Happiness Report 2018*. New York: Sustainable Development Solutions Network. Allalaaditud <http://worldhappiness.report/download/>.
- Holte, A., Berry, M. M., Bekkhus, M., Borge, A. I. H., Bowes, L., Casas, F., et al. (2014). Psychology of child well-being. In Ben-Arieh, A., Casas, F., Frones, I. ja Korbin, J. E.: *Handbook of Child Well-Being* (pp. 555–631). Dordrecht: Springer.
- Huebner, E. S (1991). Initial development of the Students' Life Satisfaction Scale. *School Psychology International*, 12, 231–240.
- Land, K. C. ja Michalos, A. C. (2017). Fifty years after the social indicators movement: Has the promise been fulfilled? An assessment and an agenda for the future. *Social Indicators Research*. doi: 10.1007/s11205-017-1571-y.
- Llosada-Gistau, J., Montserrat, C. ja Casas, F. (2014). The subjective well-being of adolescents in residential care compared to that of the general population. *Children and Youth Services Review*, online first. Allalaaditud <http://dx.doi.org/10.1016/j.childyouth.2014.11.007>.
- Metler, S. J. ja Busseri, M. A. (2017). Further Evaluation of the Tripartite Structure of Subjective Well-Being: Evidence From Longitudinal and Experimental Studies. *Journal of Personality*, 85(2), 192–206.
- Navarro, D., Montserrat, C., Malo, S., González, M., Casas, F. ja Crous, G. (2017). Subjective well-being: what do adolescents say? *Child & Family Social Work*, 22(1), 175–184. doi: 10.1111/cfs.12215.
- OECD Statistics Directorate (2012). *Measuring well-being and progress*. Paris: OECD Publishing.
- OECD (2013). *OECD Guidelines on Measuring Subjective Well-Being*. Paris: OECD Publishing. Allalaaditud <http://dx.doi.org/10.1787/9789264191655-en>.
- OECD (2017). *How is Life? 2017. Measuring Well-Being*. Paris: OECD Publishing. Allalaaditud <http://www.oecd.org/statistics/how-s-life-23089679.htm>.
- Rees, G. ja Main, G. (Eds.) (2015). *Children's views on their lives and subjective well-being in 15 countries: An initial report on the Children's Worlds survey, 2013-14*. York, UK: Children's Worlds Project (ISCWeB).
- Russell, J. A. (2003). Core Affect and the psychological construction of emotion. *Psychological Review*, 110, 145–172. Allalaaditud <http://dx.doi.org/10.1037/0033-295X.110.1.145>.
- Ryan, R. M. ja Deci, E. L. (2001). On happiness and human potentials: A review of research on hedonic and eudemonic well-being. *Annual Review of Psychology*, 52, 141–166. doi: 10.1146/annurev.psych.52.1.141.
- Scott, J. (1997). Children as respondents: methods for improving data quality. In Lyberg, L., Biemer, P., Collins, M., De Leeuw, E., Dippo, C., Schwarz, N. ja Trewin, D. *Survey Measurement and Process Quality*. New York: Wiley (pp. 331–350). Allalaaditud <https://doi.org/10.1002/9781118490013.ch14>.
- Seligson, J. L., Huebner, E. S. ja Valois, R. F. (2003). Preliminary validation of the Brief Multidimensional Students' Life Satisfaction Scale (BMSLSS). *Social Indicators Research*, 61(2), 121–145. doi: 10.1023/A:1021326822957.

Stiglitz, J. E., Sen, A. ja Fitoussi, J. P. (2009). Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress. Allalaaditud <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/118025/118123/Fitoussi+Commission+report>.

Thomas, W. I. ja Thomas, D. (1929). The Child in America. New York. Knopf, 2nd ed., 1929.

WHO Regional Office for Europe (2012a). Health 2020: the European policy for health and wellbeing. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe.

WHO Regional Office for Europe (2012b). Measurement of and target-setting for well-being: an initiative by the WHO Regional Office for Europe. First meeting of the expert group, Copenhagen, Taani, 8.–9. veebruar 2012. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe.

WHO Regional Office for Europe. (2012c). Measurement of and target-setting for well-being; Second meeting of the expert group. Pariis, 25.–26. juuni 2012. Copenhagen: WHO.

SUBJEKTIIVNE HEAOLU JA ÕIGUSED LASTE HINNANGUL

Kadri Soo, Dagmar Kutsar

Tartu Ülikool

Lapse õigused on inimõigused ja neid ei saa tema heaolust lahutada. Artikkel käsitleb seda, kuidas lapsed hindavad oma teadlikkust lapse õigustest ning ÜRO lapse õiguste konventsioonist rahvusvahelises võrdluses. Peale selle analüüsitakse õiguste täidetust 12- ja 14-aastaste Eesti laste elus. Samuti antakse ülevaade selle seosest heaoluhinnangutega. Uuritakse ka aja jooksul toimunud muutuseid õiguste täidetuses. Artiklis kasutatakse rahvusvahelise laste heaolu uuringu „Children’s Worlds“ teise (2013)¹ ja kolmanda laine (2018)² ning 1997. aastal tehtud laste tervist ja elutingimusi käsitlenud uuringu andmeid.

Sissejuhatus

ÜRO lapse õiguste konventsiooni vastuvõtmisest on möödunud 30 aastat. Konventsiooniga on ühinenud peaaegu kõik maailma riigid (196 riiki). Eesti ühines 1991. aastal, võttes sellega kohustuse viia õigusaktid kooskõlla konventsiooni sätetega ja täiendada ning arendada lapse õiguseid ning heaolu tagavaid tegevusi. Lapse õiguste konventsiooniga soovitakse kaitsta lapse õiguseid ning tagada, et riigid ja täiskasvanud näeksid lapsi õiguste täisväärtuslike kandjatena. Lapse õiguseid ei saa lahutada nende heaolust. Seda on kinnitanud mitu autorit (nt Kosher ja Ben-Arieh, 2017; Kutsar jt, 2019), kes on leidnud, et laste õiguste tagamine suurendab nende eluga rahuolu. Selle artikli eesmärk on analüüsida laste hinnanguid kahest aspektist: üldine teadlikkus oma õigustest ja see, kuidas on õigused realiseerunud ning seotud eluga rahulolu hinnanguga.

ÜRO lapse õiguste konventsioon sisaldab laia amplituud inimõiguseid, sh poliitilisi, majanduslikke, sotsiaalseid, kultuurilisi ja kodanikuõiguseid. Konventsioon juhindub neljast üldpõhimõttest: ebavõrdse kohtlemise ja diskrimineerimise keeld, lapse õigus elule ja arengule, lapse huvide esikohale seadmine ning lapse seisukohtade ärakuulamine (Reynaert jt, 2015). Need põhimõtted moodustavad konventsiooni üldfilosoofia ja on lapsesõbraliku ühiskonna standard, et lapsed saaksid turvaliselt kasvada, igakülgset arendada ja rakendada oma võimeid (Petrén ja Hart, 2005). On oluline, et ühtki last ei koheldaks teisest halvemini ega ebaõiglaselt, vaid kõigisse suhtutakse austuse ja väärikusega. Kõigil lastel on ühesugused õigused hoolimata nende soost, vanusest, etnilisest päritolust, kodakondsusest või muust asjaolust (konventsiooni 2. artikkel). Lapse huvide esikohale seadmisel on tähtis laps ära kuulata ja arvestada tema arvamusega.

Lapse õiguste konventsiooni artiklid liigitatakse sageli kolmeks osaliselt kattuvaks õiguste rühmaks, mida kutsutakse ingliskeelsete terminite järgi 3P-ks (ingl k *provision, protection ja participation*, eesti k hoolitsus, kaitse ja osalus; Verhellen, 2000). Hoolitsusega seotud õigused viitavad, et lastel on õigus olla hoolitsetud, neil on õigus tervisele ja tervishoiule ning sobivatele elutingimustele ja haridusele (Alderson, 2008). Eesti lastekaitseseadus (2018) sätestab, et perekond on lapse loomulik kasvukeskkond ning lapse arengu, heaolu ja õiguste tagamise eest vastutavad peamiselt vanemad. Lapsel on õigus tunda oma vanemaid ja kogeda, et vanemad nendest hoolivad. Vanemate armastus ja toetus aitab lastel tunda end kodus hästi ja turvaliselt, samuti aitab see tulla toime ja olla enesekindel ka teistes keskkondades, sh koolis. Õigus haridusele ei tähenda ainult laste juurdepääsu formaalsele kooliharidusele, vaid ka võimalust arendada oma vaimseid, kehalisi jm andeid eri (õpi)keskkonnas. Konventsiooni filosoofia järgi ei ole laps mitte üksnes passiivne hoolitsuse ja õpetuse saaja, vaid ta on avatud ühiskonna muutustele ja mõjutab aktiivselt oma arengut (Petrén ja Hart, 2005). Igal lapsel on vanusele vastavalt huvid ja eelistused. Perekonna, kooli ja ühiskonna roll laiemalt on võimaldada laste arengupotentsiaalil realiseeruda.

Teise õiguste tüüpi kuuluvad kaitstusega seotud õigused. Konventsiooni järgi on lastel õigus olla kaitstud igasuguse vägivalda, hooletussejätmise, ülekohtu, kuritarvitamise, majandusliku ja seksuaalse ärakasutamise eest kodus, koolis ning mujal (19., 32. ja 34. artikkel). Lastel on õigus

¹ „Children’s Worlds“ (ISCWeB) uuringu teise laine korraldamist toetas Jacobsi Fond.

² „Children’s Worlds“ (ISCWeB) kolmanda laine Eesti uuringut ja artikli avaldamist toetab Eesti teadusagentuur (PUT1530).

kasvada ilma kehalise karistusega, sest see alandab inimväärikust ning on vastuolus füüsilise puutumatus ja võrdse kohtlemise põhimõttega (Newell ja Hammarberg, 2005). Kehaline karistamine, mis on ka Eesti uues lastekaitseaduses (2018) keelatud, võib kahjustada lapse emotsionaalset, vaimset ja füüsilist tervist, olla ülekohtune ja alavääristav ja seepärast on ka Eesti uues lastekaitseaduses (2018) keelatud. Peale vägivalda ennetuse kehtestab konventsioon ka seksimis- ja abistamismeetmete rakendamise vajaduse. Kõigil väärkoheldud lastel on õigus saada (psühholoogilist) abi ning tuge, et halvast kohtlemisest terveneda.

Kolmas rühm on osalemisega seotud õigused, mis on ÜRO lapse õiguste konventsiooni üks innovaatilisemaid osi. Nimelt väidab 12. artikkel, et lastel on õigus väljendada vaateid kõigis oma elu puudutavates küsimustes. Samuti on neil õigus, et teised inimesed neid kuulaks, võtaks nende juttu tõsiselt ja arvestaks sellega (Kosher ja Ben-Arieh, 2017). Osalemisõiguste lisamine konventsiooni tähendas uue lähenemise ilmumist senise lapse käsitlemise kõrvale. Last hakati nägema sõltuva abisaaja ja kaitset vajava objekti asemel kui subjekti ja sotsiaalset toimijat, kes on oma eale vastavalt kompetentne otsustama oma eluga seonduva üle (Skelton, 2007; Qvortrup, 1991). Nii nagu kaitse ja hoolitsuse pakkumine on ka osalemine protsess, mitte üksik sündmus. See on pidev laste arvamuse küsimine ja nende kaasamine pereelu, kooli ja kogukonna tegemistesse. Lapsed ei ole ainult tulevased täiskasvanud, vaid oma mõtete, soovide ja vajadustega noored inimesed siin ja praegu. Nende arvamuse kuulamine ja sellega arvestamine suurendab laste heaolu praegu ning võimaldab neil areneda ennast väärtustavaks kompetentseks täiskasvanuks.

Selles artiklis lähtutakse põhimõttest, et lapsed on pädevad hindama, mil määral on nende õigused elus täidetud. Kõigepealt analüüsitakse, kui teadlikud on lapsed õigustest ja ÜRO lapse õiguste konventsioonist eri riikides. Analüüsis kasutatakse peamiselt 2013.–2014. aastal kogutud rahvusvahelise laste heaolu uuringu „Children’s Worlds“ teise laine andmeid (International Survey on Children’s Well-Being, lühendatult ISCWeB). Uuring keskendus sellele, kuidas 8-, 10- ja 12-aastased on rahul elu eri aspektidega, sh võimaldasid paar küsimust hinnata laste teadlikkust nende õigustest. Uuringus osales 18 riiki: kokku 61 232 last, kusjuures igast riigist osales umbes 1000 last igast vanuserühmast. Igal riigil oli kas üleriigiline või piirkondlik esinduslik valim. Peale selle kirjeldatakse artiklis, kui teadlikud olid 8–12-aastased Eesti lapsed oma õigustest 2018. aastal, mil Eestis korraldati rahvusvahelise laste heaolu uuringu kolmas laine.

Artiklis käsitletakse ka seda, kuidas on Eesti laste arvates täidetud konventsioonis käsitletud õigused nende elus ja kuidas on õiguste realiseerumine seotud laste heaolu hinnanguga kodus, koolis ja sõprade seas. Eesti andmed laste õiguste täidetuse kohta pärinevad kahest uuringust. Laste hinnanguid oma õiguste täidetuse kohta mõõdeti esimest korda 1997. aastal uuringus „Laste tervise sõltuvus elukeskkonna tingimustest Eesti erinevates piirkondades“ (Peters, 1999), kus osales 1568 noort vanuses 14 aastat. Samad küsimused lisati 2018. aastal toimunud laste heaolu uuringu kolmanda laine 12-aastaste laste küsimustikku, et selgitada välja muutused. Eestis osales uuringus 1079 õpilast vanuses 12 aastat. Õiguste realiseerumise hinnangu plokk oli Eesti küsimustikus unikaalne, mistõttu riikidevahelist võrdlust teha ei saa.

Eesti laste õigustest teadlikkuse ja nende täidetuse hinnangut analüüsitakse soo ja klassi õppekeele järgi. Uurimuses osalenud lapsed õppisid kas eesti või vene keeles või keelekümblusprogrammi järgi. Keelekümblus on kakskeelset (eesti ja vene keel) haridust rikastav õppevorm eesti keele kui riigikeele paremaks omandamiseks. Eesti keelt õpitakse peale keeletundide ka mõnes ainetunnis ja see moodustab 6. klassi (12-aastased) õppeprogrammist vähemalt kolmandiku. ISCWeB-i uuringus osalenud keelekümblusklasside laste emakeel oli valdavalt vene keel.

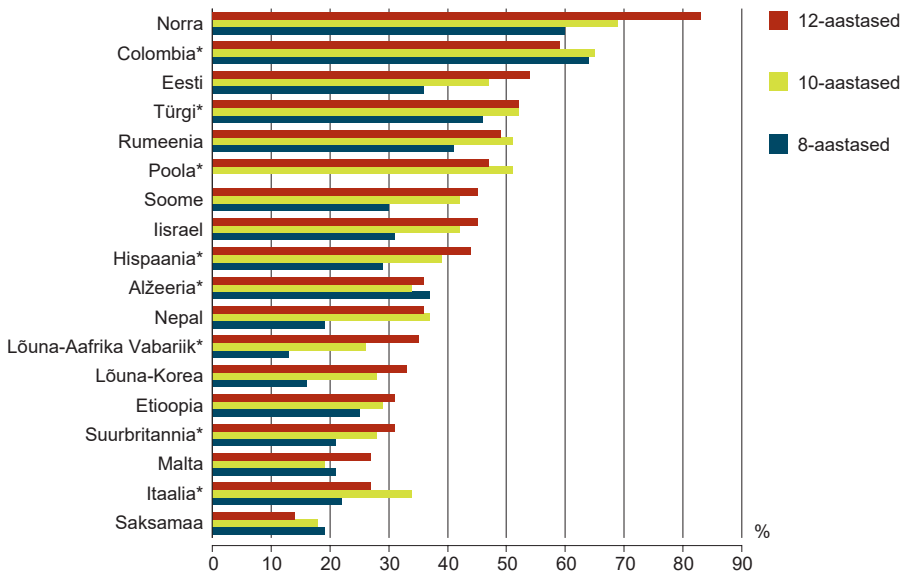
Teadlikkus lapse õigustest ja nendega arvestamine laste hinnangul

Lapse õiguste konventsiooni tõhusus sõltub sellest, kui laialdaselt selles sätestatud lapse õiguseid tuntakse, mõistetakse ja rakendatakse (Rajani ja Petrén, 2005). Konventsiooni ratifitseerinud riik peab nii täiskasvanuid kui ka lapsi teavitama konventsiooni põhimõtetest. Meedia, aga ka valitsusvälistel organisatsioonidel ja haridusasutustel on tähtis roll lapse õiguste propageerimisel. Eesti põhikooli riikliku õppekava järgi (Vabariigi Valitsuse määrus, 2011) on lapse õiguste

tutvustamine inimese- ja ühiskonnaõpetuse teema. Järgnevas uuritaksegi, kui paljud lapsed Eestis ja mujal maailmas on teadlikud ÜRO lapse õiguste konventsioonist ja lapse õigustest ning kuivõrd täiskasvanud laste arvates neid õiguseid arvestavad.

Jooniselt 1 nähtub, et ÜRO lapse õiguste konventsioonist kuulnud laste osatähtsus varieerub riigiti umbes viis korda. Norra ja Colombia on ainukesed riigid, kus kõikides vanuserühmades on konventsiooni olemasolust teadlikke lapsi enam kui pool (59–83%). Seevastu mõnes riigis ei ulatu selliste laste osatähtsus kolmandikuni (Saksamaa, Malta, Suurbritannia, Etiopia). Lapse õiguseid teadvaid lapsi on enamikus riikides üle poole või peaaegu pool uuringus osalenutest (joonis 2). Kõige rohkem teavad õiguseid Norra ja Colombia, aga ka Nepali, Türgi ja Poola lapsed (67–77% lastest vanuses 10–12). Suurbritannias on õigustest teadlikke lapsi vähem (33–39%) kui teistes riikides. Joonist 1 ja 2 võrreldes ilmneb, et õiguseid tundvaid lapsi on rohkem kui konventsioonist teadlikke vastanuid. See on ootuspärane: konventsioon on riikidevaheline poliitiline dokument, mis on mõeldud pigem täiskasvanutele. Samal ajal tuleneb laste õigustest teadlikkuse hinnang nende igapäevapraktikatest, näiteks õiguste käsitlemisest koolis.

Joonis 1. Nõustumine väitega „Ma tean, et lapsel on oma õiguste dokument (konventsioon)“, 2013–2014

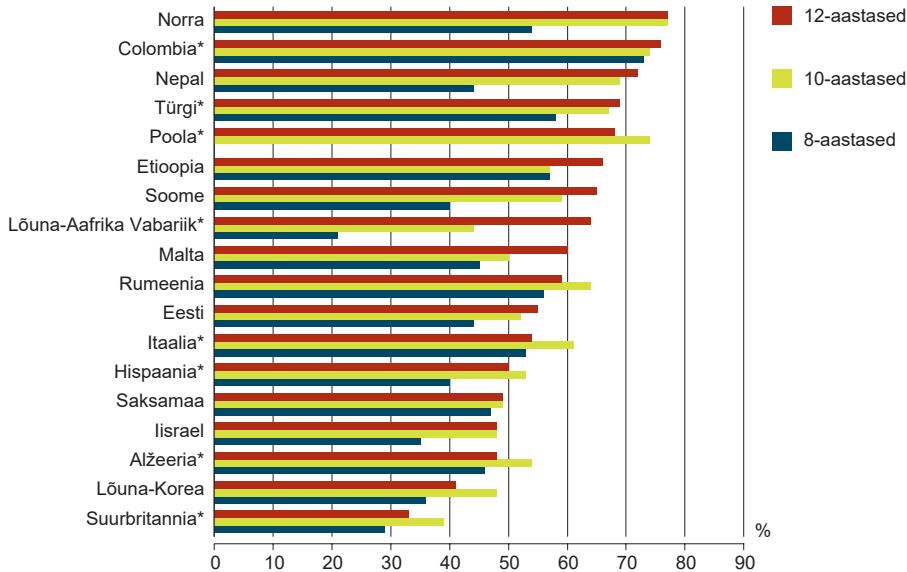

* Poolas seda küsimust 8-aastastelt lastelt ei küsitud. Tärniga tähistatud riikides tehti piirkondlik esinduslik uuring, ülejäänud riikides oli tegemist riigi esindusliku valimisega.

Allikas: rahvusvaheline laste heaolu uuring „Children’s Worlds“.

Üldjuhul suureneb lapse õigustest ja konventsioonist teadlike laste hulk vanusega. Kõikides riikides on 8-aastased lapsed hinnanud enda õigustest teadlikkust vähesemaks kui vanemad vastanud. Enamasti on 10- ja 12-aastaste teadlikkus konventsioonist ja õigustest küllaltki sarnane. Mõnes riigis (nt Lõuna-Aafrika Vabariik, Malta) on lapse õigustest teadlikke lapsi rohkem vanemas vanuserühmas, mõnes riigis aga 10-aastaste seas (nt Itaalia, Lõuna-Korea ja Poola). Tulemused toovad välja suure varieeruvuse riigiti ja selle põhjuseid on vaja lähemalt uurida. Eelnev näitab, et lapse õiguste konventsioon on paljudele lastele siiski võõras ja abstraktne mõiste, millest nad ei ole kuulnud või ei saa nad sellest selgelt aru. Võimalik, et lastele õigustest rääkides (eelkõige 8-aastastele) jäetakse mainimata keerulise raamlepingu nimetus või on see lihtsalt lastel meelest läinud. Ei ole ka teada, kui arusaadavalt lastele õiguseid tutvustatakse.

Joonis 2. Nõustumine väitega „Ma tean, millised õigused lastel on“, 2013–2014

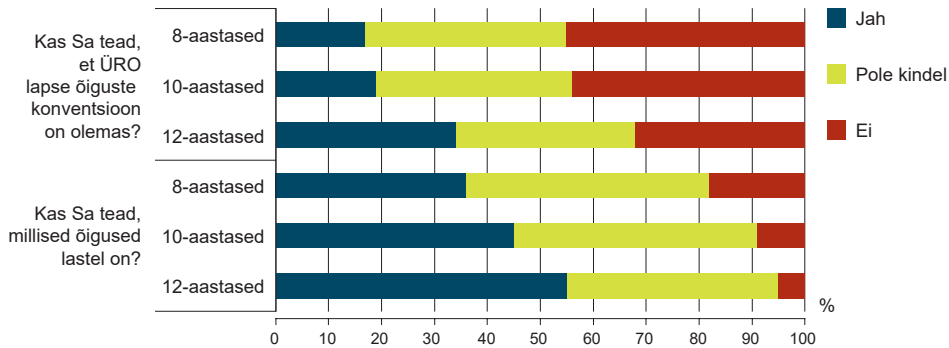

* Poolas seda küsimust 8-aastastelt lastelt ei küsitud. Tärniga tähistatud riikides tehti piirkondlik esinduslik uuring, ülejäänud riikides oli tegemist riigi esindusliku valimisega.

Allikas: rahvusvaheline laste heaolu uuring „Children's Worlds“.

2013. aastal olid Eesti lapsed ÜRO konventsioonist teadlikkuse poolest riikide järjestuses kolmandal kohal, kuid õigustest teadlikkuse poolest pigem keskmiste hulgas (joonis 1 ja 2). Selgus, et Eesti 8- ja 10-aastaste seas oli konventsioonist kuulnud lapsi veidi vähem kui õiguseid teadvaid lapsi (5–7 protsendipunkti). 12-aastaste seas oli konventsioonist kuulnud ja õiguseid teadvaid lapsi enam-vähem sama palju. Kui võrrelda aga laste vastuseid 2013. ja 2018. aasta küsitluslaines, siis äratav tähelepanu konventsioonist teadlikkuse vähenemine: kui 2013. aastal ulatus konventsioonist kuulnud Eesti laste osatähtsus 36%-st 8-aastaste seas 54%-ni 12-aastaste hulgas, siis 2018. aastal oli osatähtsus 17% ja 34% (joonis 3). Lapse õiguseid teadvaid lapsi oli 12-aastaste seas mõlemal aastal sama palju, kuid nooremate hulgas on nende osatähtsus samuti ajaga vähenenud 7–8 protsendipunkti võrra. Õigustest teadlikkust hinnati Eestis ka 2012. ja 2018. aasta lapse õiguste ja vanemluse uuringus (Karu jt, 2012; Anniste jt, 2018), kus ilmnes samuti, et lapse õigustest kuulnud laste osatähtsus on vähenenud peamiselt nooremate laste seas. Näiteks väitis 2012. aastal 83% teise kooliastme (4.–6. klass) õpilastest, et nad on kuulnud lapse õigustest, kuus aastat hiljem oli selliseid õpilasi 55%.

Joonis 3. Eesti laste teadlikkus laste õigustest ja lapse õiguste konventsioonist, 2018

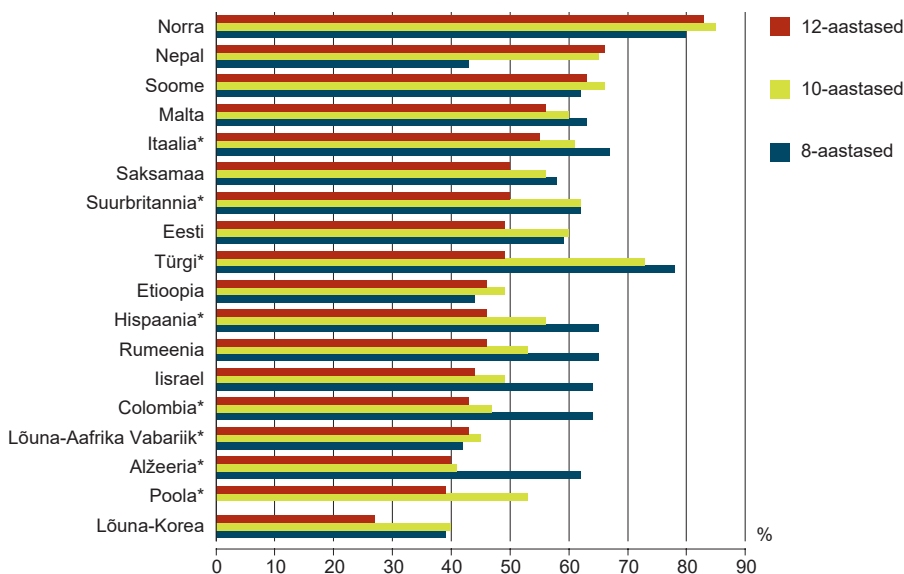

Allikas: rahvusvaheline laste heaolu uuring „Children’s Worlds“.

2018. aasta laste heaolu uuringu Eesti andmeid analüüsid ilmnemised soo ja klassi õppekeele järgi. Poiste hulgas oli tüdrukutega võrreldes enam neid, kes väitsid, et nad teavad lapse õiguste konventsiooni olemasolust. 8-aastaste hulgas oli selliseid poisse 21% ja tüdrukuid 15%. Lastel vanuses 12 aastat olid näitajad vastavalt 38% ja 31%. Vene õppekeelega ja keelekümbelklassides õppivad lapsed märkisid eesti õppekeelega õpilastest enam, et teavad lapse õigustest ja konventsiooni olemasolust. Näiteks oli 12-aastastest eesti õppekeelega lastest 30% kuulnud konventsioonist, keelekümbelklasside ja vene õppekeelega laste seas oli neid 36% ja 43%. Sama vanuserühma eesti õppekeelega lastest teadis 51% laste õiguseid, keelekümbelklassis õppivatest 60% ning vene keeles õppivatest koguni 62%.

Joonisel 4 on esitatud laste vastused hoiakut puudutavale küsimusele, kas nende riigi täiskasvanud arvestavad laste õigustega. Norra edestab selles teisi riike – enam kui 80% Norra lastest usub, et riigi täiskasvanud arvestavad laste õigustega. Vähemalt pool 8–12-aastastest Soome, Malta, Itaalia, Saksamaa ja Suurbritannia lastest on sama meelt. Lõuna-Koreas ja Lõuna-Aafrika Vabariigis elavate laste seas oli aga kõige vähem jaatavalt vastanud lapsi. Alžeeria, Colombia, Iisrael, Rumeenia, Hispaania ja Türgi paistavad silma suurte vanuseliste erinevustega: noorim vastanute rühm nõustub kahe vanemaga võrreldes väitega sagedamini. Analoogne seos ilmnes ka Eesti laste vastustes. 2018. aastal küsiti sama küsimust ainult 10- ja 12-aastastelt lastelt, kuid kasutati veidi teistsugust skaalat. 10-aastastest oli 47% täiesti nõus, et Eesti täiskasvanud arvestavad laste õigustega, 12-aastastest aga 25%. Päril paljud lapsed ei osanud sellele küsimusele vastata (vastavalt 15% ja 11%).

Joonis 4. Nõustumine väitega „Ma arvan, et minu riigis täiskasvanud arvestavad laste õigustega“, 2013–2014

* Poolas seda küsimust 8-aastastelt lastelt ei küsitud. Tärniga tähistatud riikides tehti piirkondlik esinduslik uuring, ülejäänud riikides oli tegemist riigi esindusliku valimiga.

Allikas: rahvusvaheline laste heaolu uuring „Children’s Worlds“.

Eespool olevast võrdlusest nähtub, et lastele ei pruugi konventsiooni mõiste päris selge olla. Samuti võib oletada, et õigustest teadlikkuse ja täiskasvanute kohta esitatud hinnangu puhul võivad lapsed kalduda sotsiaalselt soovitatavate vastuste poole, eriti siis, kui üldine teadlikkus õigustest on vähene ja lapsel on ebamugav seda tunnustada.

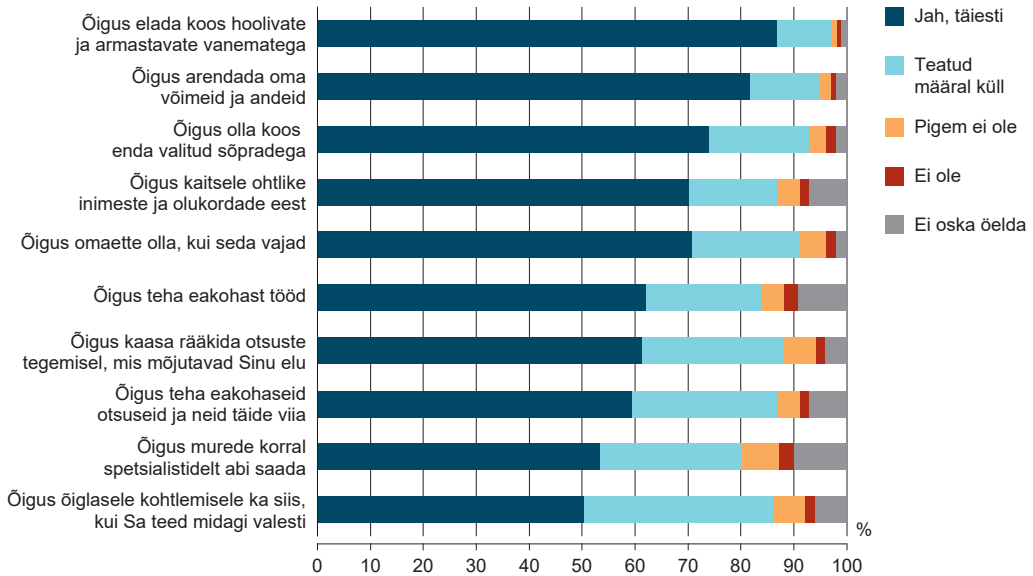
Laste hinnangud õiguste täidetusele ja seosed subjektiivse heaoluga

Järgnevas analüüsitakse Eesti andmete põhjal, mil määral on täidetud laste õigused nende elus. Täpsemalt käsitletakse 2018. aastal kogutud 12-aastaste (6. klass) laste hinnanguid õiguste kaupa ning võrreldakse neid 20 aasta taguste andmetega, kus sarnaseid küsimusi küsiti 14-aastastelt (8. klass) õpilastelt. Samuti analüüsitakse, kuidas on 12-aastaste laste õiguste täidetuse hinnang seotud nende vastustega väidetele „Mul on hea elu“ ja „Täiskasvanud minu riigis arvestavad laste õigustega“.

Õigus elada koos hoolivate ja armastavate vanematega. Nii 1997. kui ka 2018. aastal oli laste arvates enim täidetud õigus elada koos hoolivate ja armastavate vanematega (joonis 5 ja 6). Õiguste täidetuse peegeldub ka kodu, sõprade ja kooliga seotud hinnangutes. Kõige parema hinnangu andsid lapsed peresuhetele (joonis 7). Selgus, et enamik 12-aastaseid lapsi tundis end kodus turvaliselt ja hästi; 82% lastest nõustus täielikult, et pereliikmed hoolivad neist, üle kahe kolmandiku leidis, et pere aitab mure korral. Mida hoolivam ja toredam on kodukeskkond lapse hinnangul, seda enam ta tunneb, et õigus elada koos toetavate ja armastavate vanematega on realiseerunud (tabelis 1 on peresuhetega seotud heaolunäitajate ning õiguse täidetuse hinnangu vahel kõige tugevamad korrelatsioonseosed).

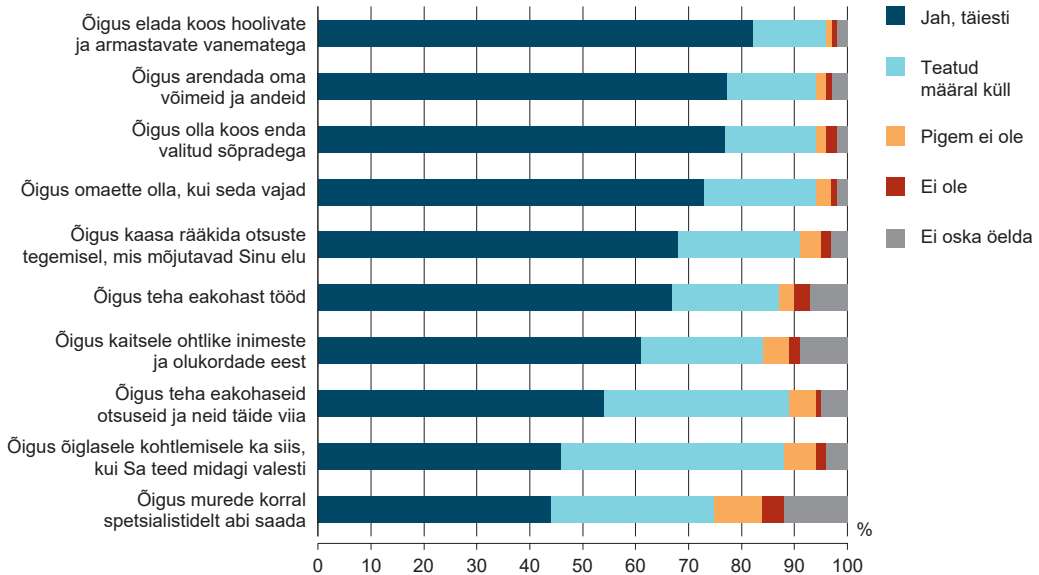
Õigus arendada oma andeid ja võimeid oli täidetuse poolest mõlemal uuringuaastal laste hinnangutes teisel kohal. Rahvusvahelisest võrdlusest ilmses, et Eesti lapsed on teiste riikide lastega võrreldes kõige aktiivsemad koolivälises huvihariduses (Rees ja Main, 2015), samuti toetab Eesti haridussüsteem lapse päritolust olenemata iga lapse võimalust saada hea haridus (Santiago jt, 2016).

Joonis 5. Eesti 12-aastaste laste hinnang õiguste täidetuse kohta, 2018

Allikas: rahvusvaheline laste heaolu uuring „Children’s Worlds“.

Joonis 6. Eesti 14-aastaste (8. klass) õpilaste hinnang õiguste täidetuse kohta, 1997

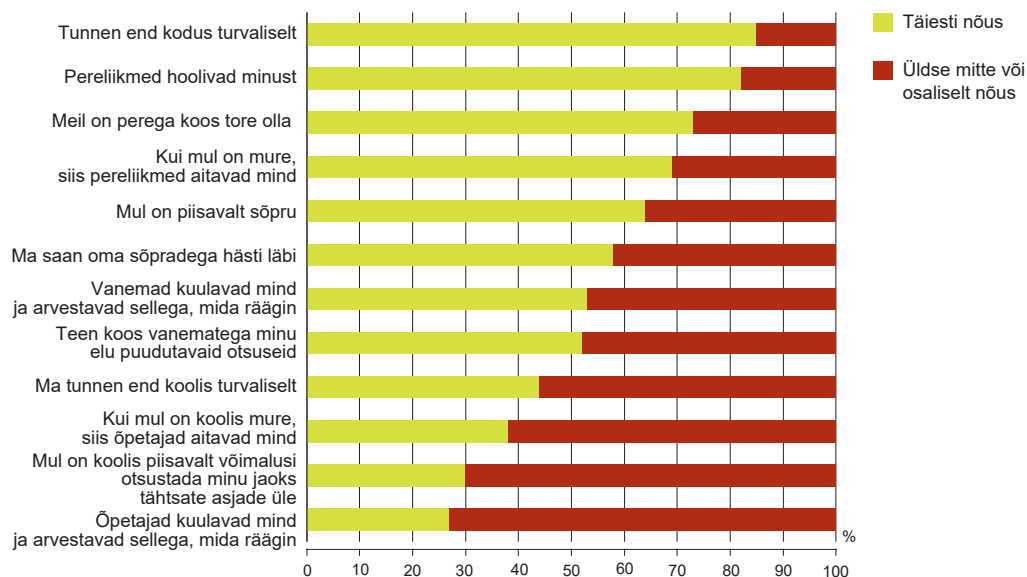

Allikas: uuring „Laste tervise sõltuvus elukeskkonna tingimustest Eesti erinevates piirkondades“.

Õigus olla koos enda valitud sõpradega. See õigus oli nii 1997. kui ka 2018. aastal täidetuse sageduse poolest kolmandal kohal. Jooniselt 7 selgub, et ligi kahel kolmandikul lastest oli piisavalt sõpru ning enam kui pool neist said sõpradega hästi läbi. Sõpradega koos olemise õigust pidas täidetuks 76% lastest, kes said sõpradega väljaspool kooli kokku vähemalt kord nädalas. Lastest, kes ei kohtunud sõpradega väljaspool kooli, hindas seda õigust realiseerunuks 54%. Sõprade olemasolu on oluline, sest võimaldab lapsel õppida suhete loomist ja hoidmist,

koostööd ja konfliktsete olukordade lahendamist ning pakub usalduse, läheduse ja kuuluvuse tunnet (Erwin, 1998). Sõbrad ei ole ainult kaaslased, kellega on tore koos aega veeta, vaid nad aitavad ka mure korral (Mayall, 2000). Sõprussuhte kvaliteet mõjutab lapse heaolu ja selle kaudu õiguste täidetust. 2018. aastal tehtud laste heaolu uuring tõestas, et kui lapsel on palju sõpru ja ta saab nendega hästi läbi, siis on laste hinnangul täidetud õigus olla koos enda valitud sõpradega (tabel 1). Soe ning meeldiv läbisaamine pereliikmete ja sõpradega on peamised heaolutunde allikad ka 8-aastaste laste hulgas (Kutsar jt, 2019).

Joonis 7. Eesti 12-aastaste laste õiguste väljendumine kodu, sõprade ja kooliga seotud hinnangutes*, 2018

* Laste hinnanguid uuriti viiepalliskaalal: 0 – üldse mitte nõus, 1 – olen natuke nõus, 2 – olen teatud määral nõus, 3 – olen peaaegu nõus, 4 – olen täiesti nõus. Skaalapunktid 0–3 on joonisel liidetud.

Allikas: rahvusvaheline laste heaolu uuring „Children’s Worlds“.

Õigus olla kaitstud ohtlike inimeste ja olukordade eest. 1997. aastal nõustus 61% lastest, et nende õigus olla kaitstud ohu korral oli täidetud. 2018. aastal oli selliste laste osatähtsus suurenenud 10 protsendipunkti. Võimalik, et laste hinnangutes avalduvad ka 20 aastaga toimunud muutused ühiskonnas, sh meedias on käsitletud sagedamini vägivalda ja teemat on hakatud integreerima õppeprogrammi, koolides on võideldud koolikiusamise vastu (nt KIVA ja TORE programm), keelatud on laste kehaline karistamine, riiklikus poliitikas on prioriteet vähendada ja ennetada laste väärkohtlemist³. Näiteks on suurenenud lapse kehalist karistamist taunivate täiskasvanute osatähtsus. Kui 2009. aastal oli umbes pool täisealistest vastu mõttele, et lapse füüsiline karistamine on mõnikord paratamatu, siis 2016. aastal oli sellisel seisukohal juba 62% inimestest (Turu-uuringute AS, 2016). Samuti on vähenenud kaasõpilaste kiusamise ohvriks langenud laste osatähtsus, eriti 13-aastaste seas (Aasvee jt, 2016). Vägivaldsete olukordade puudumine ja turvatunne suurendavad õiguste täidetuse kogemist. Näiteks lastest, kes ei olnud koolikiusamise ohvrid, hindas 2018. aasta laste heaolu uuringu järgi 77%, et nende õigus olla kaitstud ohtlike olukordade eest oli täidetud. Rohkem kui ühel korral kiusatud lastest arvas nii 68%. Õigust kaitstusele hindasid realiseerunuks enam need lapsed, kes tundsid end kooliteel turvaliselt (78%), vähem aga lapsed, kelle sõnul koolitee ei ole eriti või üldse mitte turvaline (58%). Korrelatsioonianalüüs näitas (tabel 1), et eelkõige paneb lapsi end kaitstuna tundma toetav ja

3 Laste vastu toime pandud vägivald (sh koolikiusamine, seksuaalvägivald ja internetivägivald) vähendamine ja ennetamine on olnud vägivalda vähendamise arengukava 2010–2014 ja vägivalda ennetamise strateegia 2015–2020 üks eesmärke.

hooliv pere, järgnevad sõbrad ja õpetajad. Mure korral abistavate pereliikmete olemasolu, laste kuulamine ja koos otsustamine on oluliselt seotud ohu eest kaitstuse tundega. Seega on osavõtlikel, toetavail ja kaasavatel vanematel laste heaolu ja turvalisuse tagamisel esmane roll.

Tabel 1. Korrelatsioonseosed õiguste täidetuse ja kodu, sõprade ning kooliga seotud hinnangute vahel*, 2018

	Õigus elada koos hoolivate vanematega	Õigus olla koos enda valitud sõpradega	Õigus kaitsele ohtlike inimeste või olukordade eest	Õigus kaasa rääkida elu mõjutavate otsuste tegemisel	Õigus teha eakohaseid otsuseid ja neid täide viia	Õigus mure korral spetsialistilt abi saada
Tunnen end kodus turvaliselt	0,21	0,20	0,23	0,19	0,20	0,15
Pereliikmed hoolivad minust	0,35	0,23	0,25	0,28	0,25	0,22
Meil on perega koos tore olla	0,35	0,14	0,21	0,18	0,18	0,23
Kui mul on mure, siis pereliikmed aitavad mind	0,33	0,22	0,31	0,28	0,26	0,27
Mul on piisavalt sõpru	0,14	0,27	0,16	0,17	0,14	0,15
Ma saan oma sõpradega hästi läbi	0,11	0,26	0,15	0,18	0,11	0,08
Teen koos vanematega minu elu puudutavaid otsuseid	0,30	0,20	0,28	0,30	0,27	0,29
Vanemad kuulavad mind ja arvestavad sellega, mida räägin	0,27	0,25	0,31	0,34	0,29	0,24
Ma tunnen end koolis turvaliselt	0,15	0,20	0,19	0,21	0,24	0,18
Kui mul on koolis mure, siis õpetajad aitavad mind	0,12	0,14	0,16	0,21	0,18	0,23
Mul on koolis piisavalt võimalusi otsustada minu jaoks tähtsate asjade üle	0,11	0,22	0,14	0,23	0,21	0,15
Õpetajad kuulavad mind ja arvestavad sellega, mida räägin	0,12	0,17	0,18	0,20	0,16	0,12

* Kõik seosed on statistiliselt olulised olulisusnivool $p < 0,001$. Rasvases kirjas on tähistatud tugevamad korrelatsioonid (Spearman $r > 0,24$).

Allikas: rahvusvaheline laste heaolu uuring „Children’s Worlds“, Eesti 12-aastaste laste andmed.

Õigus vajadusel omaette olla. Vajadusel sai omaette olla umbes 70% lastest (joonis 5 ja 6). ÜRO lapse õiguste konventsiooni kohaselt on igal lapsel õigus isiklikule elule. See tähendab, et lapsele peab olema tagatud privaatsus igas olukorras, samuti pereringis. Privaatsus on oluline eneseväärikuse ja iseseisvuse arengu seisukohalt. See võimaldab lapsel puhata ja näiteks teha rahulikult koolitööd. 2018. aasta laste heaolu uuringu andmetel oli 90%-l lastest kodus koht, kus saab rahulikult õppida. Enamik lastest, kellel on niisugune koht olemas, pidas täidetuks ka õigust omaette olla.

Osalemisõigus. Hoolitsuse rühma õigustest vähem olid täidetud ülejäänud osalemisega seotud õigused, mis kuuluvad ÜRO lapse õiguste konventsiooni aluspõhimõtete hulka. 2018. aastal arvas

60–62% lastest, et nad võivad teha eakohast tööd, rääkida kaasa enda elu puudutavate otsuste tegemisel ning teha ja viia ellu eakohaseid otsuseid (joonis 5). 1997. aastal väitis ligikaudu kaks kolmandikku lastest, et nad võivad töötada ja osaleda enda elu puudutavate plaanide tegemisel (joonis 6). Samal ajal pidas eakohaste otsuste tegemise ja nende elluviimise õigust täidetuks vaevalt pool 14-aastasest õpilastest. 1997. ja 2018. aastal võis väike erinevus (5–7 protsendipunkti) kahe esimese õiguse täidetuks pidamisel tulla uuringus osalenud laste vanusevahest: 14-aastaste seas on tõenäoliselt enam töökogemusega või töötamisele mõelnud lapsi kui paar aastat nooremate hulgas. Samuti võivad vanemad lubada suurematel lastel võrreldes väiksematega rohkem osaleda igapäevaeluga seotud otsuste tegemises.

Osalemisõigused on muude õigustega võrreldes vähem realiseerunud ka teistes riikides, kus laste hinnangul on kaitse ja hoolitsusega seotud tegevused sagedasemad kui laste kaasamine ja nende arvamuse ära kuulamine (Kutsar jt, 2019; Mayall, 2000). Samal ajal ei ole Eesti positsioon riikide võrdluses sugugi hea. 2013.–2014. aasta laste heaolu uuringu tulemused näitasid, et Eesti oli 16 riigi pingereas 11. kohal selles, kuivõrd vanemad lapsi kuulavad ja nende arvamusega arvestavad (Kosher ja Ben-Arieh, 2017). Uuringus osalenud riikidest võeti lapsi koolis kuulda kõige harvemini Eestis.

2018. aastal olid Eesti laste heaolu hinnangud sarnase suundumusega. Iga teine laps oli täiesti nõus, et vanemad kuulavad neid ja arvestavad nende seisukohtadega (joonis 7). Sama paljud lapsed tegid koos vanematega oma elu puudutavaid otsuseid. Laste otsustusõiguse võimaldamine ja nende seisukohtadega arvestamine koolis oli märgatavalt vähem levinud (27–30%). Eesti laste tagasihoidlikku kaasamist koolis kinnitasid ka lapse õiguste ja vanemluse uuringu tulemused (Anniste jt, 2018; vt ka selle kogumiku artiklit: Turk ja Sarv „Lapse osalusõigusest laste ja täiskasvanute vaates“). Uuringust ilmses, et last ennast puudutavates küsimustes (sh riiete ja suhtluskaaslaste valik, vaba aja tegevused, ringides-trennides käimine) sai enamik 10–18-aastasest enamasti või alati kaasa rääkida (86–88%), kuid kooliga seonduvas ei olnud paljudel lastel võimalust arvamust avaldada. Näiteks sai ainult neljandik lastest avaldada arvamust selle kohta, millised reeglid peaksid kehtima koolis ja millal teha kontrolltöid. Vähem kui viiendik lastest sai sõna sekka öelda kodutööde andmises ja koolitoidu valikus, kusjuures ainult kümnendik sai seda teha alati. Lapse õiguste ja vanemluse uuringu (Anniste jt, 2018) järgi peab enamik täiskasvanuid lapsi kompetentseteks isikuteks: 92–96% arvas, et lapsed on taibukad ja targad ning neil on oma arvamused, millega on oluline arvestada. Eelnenust selgus, et laste kogemused lahknevad suuresti täiskasvanute hinnangutest. Järelikult jääb laste võimalus aktiivselt osaleda ja ise otsustada pigem sõnadesse, praktikas väljendub see rohkem kodus kui koolis.

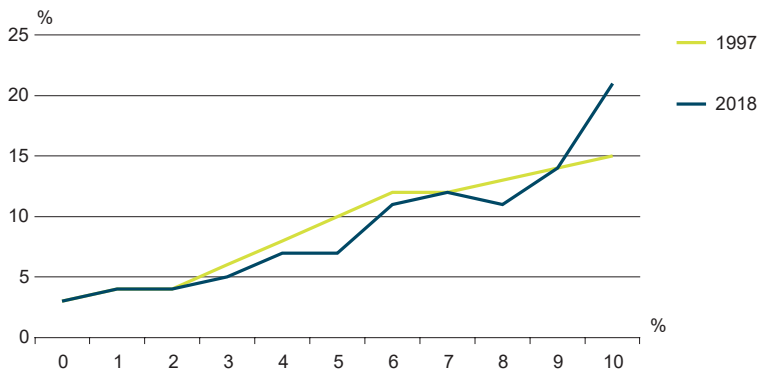
Õigus mure korral spetsialistidelt abi saada. Silma paistab, et lapsed saavad spetsialistilt abi üsna vähe. 2018. aastal vastas 54% lastest ja 1997. aastal vaid 44%, et nad saavad mure korral spetsialistilt abi. Iga kümnes laps (1997. aastal 13%) arvas, et see õigus pigem ei ole või ei ole üldse täidetud. Sama paljud lapsed ei osanud küsimusele vastata. Võib arvata, et eitaval vastanud ja seisukohata lapsed ei teadnud abi saamise võimalustest või neil oli sellega ebameeldivaid kogemusi. Professionaalse abi saamise õigus oli rohkem täidetud lastel, kelle pereliikmed neid toetavad ja aitavad ning kes teevad koos vanematega oma elu puudutavaid otsuseid. Spetsialistidelt abi saamine on seotud ka sellega, kas laps saab õpetajatelt mure korral tuge. Laste heaolu uuringu (2018) tulemused näitavad, et pigem aitavad probleemi korral vanemad, mitte õpetajad. Ainult 38% lastest nõustus täielikult sellega, et õpetajad aitavad mure korral koolis.

Õigus õiglasele kohtlemisele ka siis, kui teed midagi valesti. Õiglase kohtlemise põhimõte oli üks kõige vähem täidetud õiguseid: vaid 46–51% lastest nentis, et neid koheldakse õiglaselt ka siis, kui nad on teinud midagi valesti. 2013.–2014. aasta laste heaolu uuringu 12-aastaste tulemused näitasid, et kodus koheldakse lapsi enamasti õiglasemalt kui koolis. 64% lastest nõustus, et vanemad kohtlevad neid õiglaselt, õpetajate kohta arvas nii aga 44% lastest. Õiglase kohtlemine on oluline heaolu indikaator: kui lapsed tunnevad, et õpetajad ja vanemad suhtuvad nendesse õiglaselt, siis on nad võrreldes ebaõiglaselt koheldutega rohkem rahul pere, kooli ja eluga üldiselt (Kosher ja Ben-Arieh, 2017).

Õiguste täidetuse seos lapse soo ja kooli õppekeelele. Ilmnes, et poisid on õiguste täidetuse suhtes veidi kriitilisemad. Kõige suurem erinevus oli õiglases kohtlemises: 2018. aastal pidas 46% poistest ja 55% tüdrukutest seda õigust täidetuks. Peale selle oli tüdrukutega võrreldes poiste seas vähem neid, kes saavad arendada oma võimeid (osatähtsus vastavalt 85% ja 77%) ning mure korral spetsialistilt abi (58% ja 50%). Eri õppekeelele laste arvamused sarnanesid rohkem kui poiste ja tüdrukute hinnangud. Statistiliselt olulisi erinevusi oli siiski kolme õiguse puhul. Eesti õppekeelele laste (65%) arvates oli õigus rääkida kaasa oma elu puudutavate otsuste tegemisel rohkem täidetud kui keelekümbelklassis (57%) ning vene keeles õppivate laste (55%) hinnangul. Eesti õppekeelele laste hulgas oli rohkem ka neid, kes said olla koos enda valitud sõpradega (78%). Vene õppekeelele ja keelekümbelklassis õppivatest lastest arvas 68%, et see õigus on realiseerunud. Seevastu oli spetsialistilt abi saamise õigus täidetud rohkem keelekümbeluse (60%) ja vene õppekeelele klassides (59%) kui eesti keeles õppivate laste seas (50%).

Õiguste üldine täidetuse laste hinnangul. Laste õiguste täidetuse koonddiindeks ehk loendusindeks näitab, mitu õigust oli lapsel enda arvates täidetud. 2018. aastal leidis viiendik lastest, et ankeedi kümnest õigusest on nende elus täidetud kõik. Võrreldes 20 aasta taguse ajaga on see kuue protsendipunkti võrra enam (joonis 8). Mõlemal uuringuaastal ei märkinud kolm last sajast ühtegi õigust täielikult täidetuks. Igal neljandal vastanul oli mõlemal aastal tagatud kaheksa kuni üheksa õigust ning alla poole õigustest oli täidetud igal viiendal lapsel. Õigus elada koos hoolivate vanematega ja arendada oma võimeid oli enamasti laste elus täidetud ka siis, kui muud õigused seda ei olnud. Õiglase kohtlemise ja abi saamise õigust spetsialistilt ei pidanud täidetuks paljud lapsed, kelle arvates oli muudest õigustest realiseerunud 7–9. Aastal 2018 oli tüdrukute hulgas poistega võrreldes veidi rohkem neid, kelle kõik õigused olid täidetud (vastavalt 24% ja 18%), kuid 1997. aastal oli suundumus vähesel määral vastupidi.

Joonis 8. Eesti laste hinnangul täidetud õiguste arv*, 1997 ja 2018

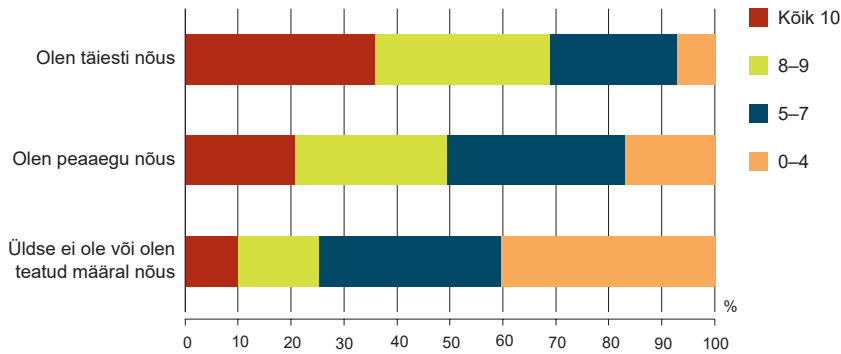

* 10 tähendab, et lapse elus on kõik õigused täidetud (st valis vastuse „jah, täiesti“ kõigi kümne nimetatud õiguse korral). 0 tähendab, et lapse hinnangul ei ole tema elus ükski ankeedis nimetatud õigus täielikult täidetud.

Allikas: uuring „Laste tervise sõltuvus elukeskkonna tingimustest Eesti erinevates piirkondades“ (1997) ja rahvusvaheline laste heaolu uuring „Children’s Worlds“.

Õiguste üldine täidetuse tase on oluliselt seotud laste hinnanguga sellele, kui võrd täiskasvanud Eestis arvestavad laste õigustega (joonis 9). Tunduvalt enam hindasid oma õigusi täidetuks (69%-l oli 8–10 õigust täidetud) need lapsed, kes nõustusid täielikult, et täiskasvanud võtavad laste õiguseid tõsiselt. Seevastu ei pidanud paljusid õiguseid täidetuks need lapsed, kelle arvates täiskasvanud laste õigustega eriti ei arvesta. Näiteks oli igal neljandal neist täidetud 8–10 õigust, 40%-l aga maksimaalselt kuni neli õigust.

Joonis 9. Nõustumine väitega „Ma arvan, et Eestis täiskasvanud arvestavad laste õigustega“ täidetud õiguste arvu järgi*, 2018

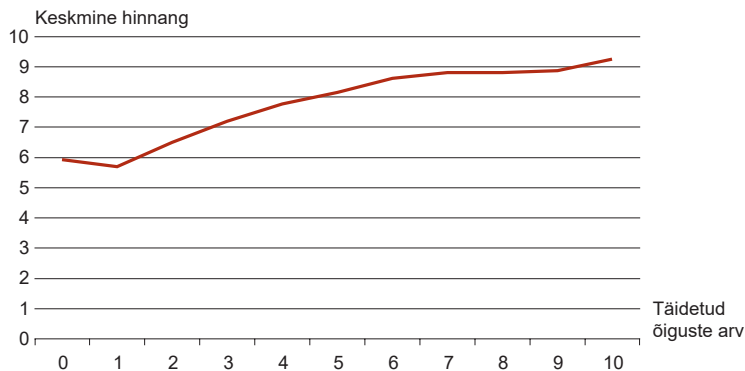

* Laste nõustumist uuriti viiepallisel skaalal: 0 – üldse mitte nõus, 1 – olen natuke nõus, 2 – olen teatud määral nõus, 3 – olen peaaegu nõus, 4 – olen täiesti nõus. Skaalapunktid 0–2 on joonisel liidetud.

Allikas: rahvusvaheline laste heaolu uuring „Children’s Worlds“, Eesti andmed.

Laste õiguseid ei saa nende heaolust lahutada. Mida rohkem on laste õigused realiseerunud, seda paremini lapsed ennast tunnevad. Kõige rohkem nõustusid väitega „mul on hea elu“ lapsed, kelle elus olid kõik ankeedis esitatud õigused nende endi hinnangul täidetud (joonis 10). Näiteks oli 73% sellistest lastest täiesti nõus, et nende elu on hea. Üsna heaks pidasid oma elu (keskmine 9 punkti lähedal 10-st) ka lapsed, kelle sõnul oli täidetud 7–9 õigust. Märkimisväärselt vähem nõustusid väitega „mul on hea elu“ need lapsed, kellel oli täidetud vähem kui seitse õigust.

Joonis 10. Laste keskmine hinnang väitele „Mul on hea elu“ õiguste täidetuse arvu järgi*, 2018

* Laste hinnangut väitele „Mul on hea elu“ uuriti 11-pallisel skaalal: 0 – üldse ei ole nõus, 10 – nõustun täielikult.

Allikas: rahvusvaheline laste heaolu uuring „Children’s Worlds“, Eesti andmed.

Kokkuvõte

Teadlikkus laste õigustest ja nende igakülgne rakendamine ühiskonnas garanteerib laste heaolu. Selles artiklis hinnati, kui paljud lapsed teavad laste õiguseid ja kuidas need on täidetud laste vaatenurgast. Ilmnes, et teadlikkus laste õigustest ja ÜRO lapse õiguste konventsioonist varieerub riigiti väga palju. Positiivsena paistab silma Norra, kus on kõige rohkem õigustest teadlikke lapsi ja laste hinnangul ka täiskasvanuid, kes nende õigustest hoolivad. Õiguseid teadvate laste osatähtsus on suurem mitmes väljaspool Euroopa Liitu asuvas riigis (nt Colombia, Nepal ja Türgi),

kuid Euroopa riikide laste hulgas on enam neid, kelle arvates arvestavad täiskasvanud laste õigustega.

Kõige enam on Eesti laste arvates täidetud hoolitsusega seotud õigused. Enamik lastest elab endi hinnangul hoolivate ja toetavate vanematega turvalises kodus ning saab arendada piisavalt oma andeid ja võimeid. Laste arvates on rohkem täidetud õigus olla kaitstud ohtlike inimeste ja olukordade eest kui võimalus saada mure korral professionaalset abi. Tõenäoliselt ei tea osa lastest, kust abi saada või on nad pettunud seni saadud abis ega usalda (võõraid) täiskasvanuid. Seetõttu on vaja läbi mõelda, kuidas tutvustada lastele paremini abi saamise võimalusi ja millised abistamise viisid on neile sobivaimad.

Laste hinnangul on osalemis- ja otsustusõigused nende elus hoolitsusega seotud õigustega võrreldes tunduvalt vähem täidetud. Pereringis võetakse laste arvamust üsna palju kuulda ja lastel on võimalik osaleda neid puudutavate otsuste tegemisel, kuid koolis on lastele aktiivse osalemise võimaldamine mõne tegevuse puhul vähelevinud tava. Ka õiglase kohtlemine kui üks põhilisi inimõiguste põhimõtteid on täidetud vaid poolte laste elus. Laste hinnang näitab, et Eesti ühiskonnas pakutakse lastele hoolitsust ja kaitset ohu eest, kuid nende arvamise kuulamist ja sellega arvestamist ei ole täiskasvanud veel eriti omaks võtnud, samuti jääb vajaka kriitilistel hetkedel laste mõistmist soodustavatest eluolukordadest.

Lapse vaatepunktist ei ole enamiku uuritud õiguste täidetus Eesti laste hulgas kahekümne aasta jooksul märkimisväärselt muutunud. Üksnes kaitsega seotud õiguste puhul arvasid lapsed 2018. aastal, et need on rohkem täidetud kui paar aastakümnet varem. Osalemisõiguste täidetus näib olevat seotud lapse vanusega: 14-aastased peavad võrreldes paar aastat noorematega enam täidetuks võimalust teha eakohast tööd ja otsuseid.

Ehkki suure osa laste hinnangul on enamik nende õiguseid täidetud, on siiski igal neljandal lapsel täidetud vaid mõni õigus. Õiguste täidetus peegeldub laste heaolutundes. Mida rohkem on õigused täidetud, seda parem on laste subjektiivne hinnang oma elukvaliteedile. Laste õiguste ja heaolu tagamise eest vastutavad täiskasvanud. Mida enam järgivad täiskasvanud lastega suhtlemisel laste õiguseid, seda tõenäolisemalt on elu laste hinnangul hea ja nad tajuvad, et nende õigustega arvestatakse.

Allikad

Aasvee, K., Liiv, K., Eha, M., Oja, L., Härm, T., Streimann, K. (2016). Eesti kooliõpilaste tervisekäitumine. 2013/2014 õppeaasta uuringu raport. Tervise Arengu Instituut. https://intra.tai.ee//images/prints/documents/146702487819_Eesti_kooliõpilaste_tervisekaitumine_2103-14_raport.pdf

Alderson, P. (2008). *Young Children's Rights: Exploring Beliefs, Principles and Practice*. 2nd Edition. London: Jessica Kingsley Publishers.

Anniste, K., Biin, H., Osila, L., Koppel, K., Aaben, L. (2018). *Lapse õiguste ja vanemluse uuring 2018*. Uuringu aruanne. Tallinn: Poliitikauuringute Keskus Praxis.

Erwin, P. (1998). *Friendship in Childhood and Adolescence*. London: Routledge.

Karu, M., Turk, P., Suvi, H., Biin, H. (2012). *Lapse õiguste ja vanemluse monitooring*. Laste ja täiskasvanute küsitluse kokkuvõte. Tallinn: Poliitikauuringute Keskus Praxis.

Kosher, H., Ben-Arieh, A. (2017). What children think about their rights and their well-being: A cross-national comparison. *American Journal of Orthopsychiatry*, 87(3), 256–273.

Kutsar, D., Soo, K., Strózik, T., Strózik, D., Grigora, B., Bălătescu, S. (2019). Does the realisation of children's rights determine a good life in eight-year-olds' perspectives? A comparison of eight European countries. *Child Indicators Research*, 12, pp. 161–183.

Lastekaitseeadus (2017). *Riigi Teataja I*, 28.11.2017, 19.

- Mayall, B. (2000). The sociology of childhood in relation to children's rights. *The International Journal of Children's Rights*, 8(3), pp. 243–259. <https://doi.org/10.1163/15718180020494640>.
- Newell, P., Hammarberg, T. (2005). Lapse lõõmise keeld. Laste õigused. ÜRO lapse õiguste konventsiooni põhimõtete rakendamine praktikas. Pedak, P. (toim.), Tallinn: Lastekaitse Liit. Lk 111–122.
- Peters, P. (1999). Lapse õiguste teadvustatus ja realisatsioon. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, avaliku halduse ja sotsiaalpoliitika osakond. Tartu.
- Petrén, A., Hart, R. (2005). Lapse õigus arengule. Laste õigused. ÜRO lapse õiguste konventsiooni põhimõtete rakendamine praktikas. Pedak, P. (toim.), Tallinn: Lastekaitse Liit. Lk 40–55.
- Qvortrup, J. (1991). Childhood as a social phenomenon—An introduction to a series of national reports. Eurostat Report 46/1991.
- Rajani, R., Petrén, A. (2005). Teadlikkuse tõstmine laste õigustest. Laste õigused. ÜRO lapse õiguste konventsiooni põhimõtete rakendamine praktikas. Pedak, P. (toim.), Tallinn: Lastekaitse Liit. Lk 123–138.
- Rees, G., Main, G. (eds.) (2015) Children's views on their lives and well-being in 15 countries: An initial report on the Children's Worlds survey, 2013–14. York, UK: Children's Worlds Project (ISCWeB).
- Reynaert, D., Desmet, E., Lemrechts, S., Vandenhole, W. (2015). Introduction. A critical approach to children's rights. In Vanderhole, W., Desmet, E., Reynaert, D., Lembrechts, S. (eds.), *Routledge International Handbook of Children's Rights studies*. Routledge, London. Pp. 1–23.
- Santiago, P., Levitas, A., Radó, P., Shewbridge, C. (2016). OECD Reviews of School Resources: Estonia 2016. OECD Reviews of School Resources. Paris: OECD Publishing.
- Skelton, T. (2007). Children, Young People, UNICEF and Participation. *Children's Geographies*, 5: pp.1–2, 165–181, DOI: 10.1080/14733280601108338
- Turu-Uuringute AS (2016). Soolise võrdõiguslikkuse monitooring 2016. https://enut.ee/files/soolise_vordoiguslikkuse_monitooringu_raport_2016.pdf
- Vabariigi Valitsuse 06.01.2011 määrus nr 1 „Põhikooli riiklik õppekava”, lisa 5. Ainevaldkond „Sotsiaallained“. <https://oppekava.innove.ee/pohiharidus/sotsiaallained/> (07.11.2018).
- Verhellen, E. (2000). Lapse õiguste konventsioon. Lastekaitse Liit.

LASTE SUBJEKTIIVNE HEAOLU KOOLIS

Rein Murakas, Kadri Soo, Sirje Otsavel

Tartu Ülikool

Laste õpihuvi ja akadeemiline edukus on seotud laste subjektiivse heaoluga koolis. Selles artiklis vaadeldakse, kuidas hindavad 8–12-aastased Eesti lapsed õpetajate ja kaasõpilaste abivalmidust, hoolimist, otsustusvõimalusi ja lapse arvamuse ärakuulamist ning turvalisust koolis. Samuti antakse ülevaade, kui rahul on õpilased koolis ja kuidas on rahulolu seotud näiteks kooli asukoha, suuruse ja õppekeelega. Artiklis on kasutatud rahvusvahelise laste heaolu uuringu „Children’s Worlds“ (ISCWeB) teise ja kolmanda laine andmeid ning Eesti hariduse infosüsteemis talletatud statistilisi andmeid koolide kohta.

Sissejuhatus

Layardi ja Hagelli hinnangul (2015: 116) on mõnes riigis koolid muutunud eksamivabrikuks, kus pannakse liigselt rõhku õpiedule, jättes laste heaolu tagaplaanile. Layard ja Hagell on välja pakkunud heaolu loova kooli mõiste. See on kool, kus on esmatähtis toetav ja turvaline õpikeskkond ning kõik osapooled (laps, vanem, õpetaja) panustavad üldise heaolu parandamisse. Hariduse andmine ei tähenda vaid tulevikule mõtlemist, kuna see ei ole pelgalt tulevaste spetsialistide ettevalmistamine, vaid ka õpilaste ja kogu koolimeeskonna igapäevaelu. Lapsed veedavad arvestatava osa oma kasvu- ja kujunemisajast koolis ning sellel keskkonnal on paratamatult märkimisväärne mõju nende enesetundele. Eesti põhikooli riikliku õppekava (2018) kohaselt moodustub õpikeskkond vaimsest, sotsiaalsest ja füüsilisest keskkonnast. Arengut toetavat õpikeskkonda iseloomustavad peale ohutute ruumide ja rajatiste ka suhted. Õppekava järgi peab kooliõhkkond olema usalduslik ja sõbralik, pakkuma abi ja tuge õpi- ning eluraskuste korral. Samuti tuleb õpilasi julgustada oma seisukohti avaldama ning võimalusel nendega arvestama. Kool peaks olema demokraatliku, inimõigusi ja võrdset kohtlemist tähtsustava ühiskonna mudel (*ibid.*). Vastupidi Layardi ja Hagelli (2015) arvamusele kehtivad Eestis juba praegu õigusaktid, mille järgi tuleb koolis laste heaoluga arvestada.

Siiani korraldatud rahvusvaheliste võrdlusuuringute põhjal on Eesti haridus väga kvaliteetne. PISA (OECD, 2016) testi tulemuste järgi on Eesti õpilased akadeemiliselt edukad, eriti loodusteadustes, ning Eesti asub riikide järjestuses eesotsas. Samal ajal ei hinda lapsed ise kooliga rahulolu nii positiivseks. Näiteks kurdavad Eesti õpilased suure õppekoormuse üle. 2013.–2014. aastal korraldatud rahvusvahelise laste heaolu uuringu (Rees ja Main, 2015) andmetel on teiste riikide lastega võrreldes Eesti 8–12-aastaste hulgas enam neid, kes teevad kodus iga päev koolitükke. Õpilaste tervisekäitumise uuringu HBSC järgi (Inchley jt, 2016) on pea iga kolmas 11-aastane ja enam kui pooled 15-aastased õpilased tundnud, et koolitöö on pingeline. Õppimist pingeliseks pidanud Eesti laste osatähtsus on suurem kui uuringus osalenud 42 riigi keskmine. Eriti paistab silma, et mida vanem on õpilane, seda vähem meeldib Eesti õpilasele koolis käia (Inchley jt, 2016; Kutsar ja Kasearu, 2017). Näiteks leidis laste heaolu uuringu järgi 8-aastastest Eesti lastest 57%, et neile meeldib koolis käia, vastates küsimusele „täiesti nõus“ (Kutsar ja Kasearu, 2017). 6. klassi õpilaste seas oli selliseid lapsi vaid 13%, kusjuures tüdrukute hinnang vähenes vanuse kasvades poistega võrreldes rohkem.

Selles artiklis uuritakse lähemalt, kuidas õpilased hindavad heaolu eri aspekte koolis ning kuidas on õpilaste heaoluhinnang seotud kooli formaalsete näitajatega (asukoht, suurus, õppekeel). Laste hinnangud on sõnna haridusuuendajatele ja need võivad pakkuda huvi haridus- ja teadusstrateegia koostajatele aastateks 2021–2035. Analüüsi alus on aastal 2018 kogutud rahvusvahelise laste heaolu uuringu International Survey of Children’s Well-Being („Children’s Worlds“) kolmanda laine Eesti andmed¹. Kokku osales uuringus 3150 last 40 Eesti koolist. Uuringus küsitleti 1058 teise klassi (peamiselt 8-aastased), 1013 neljanda klassi (peamiselt 10-aastased) ning 1079 kuuenda klassi (peamiselt 12-aastased) õpilast. 2018. aasta uuringu

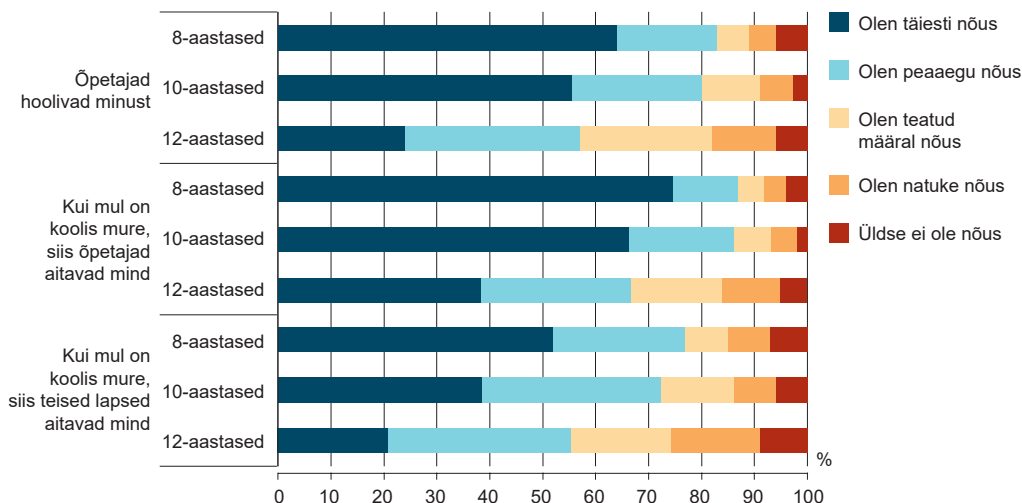
¹ „Children’s Worlds“ (ISCWeB) kolmanda laine Eesti uuringut ja artikli avaldamist toetab Eesti teadusagentuur (PUT1530).

tulemusi võrreldakse 2013.–2014. aastal kogutud sama uurimuse teise laine Eesti andmetega². Toona osales uuringus 3118 Eesti 8–12-aastast last.

Hoolimine, turvalisus ja osalemine koolis laste hinnangu põhjal

Abi ja hoolimine koolis. Layardi ja Hagelli (2015) kohaselt kiidavad ja julgustavad õpetajad heaolu loovas koolis kritiseerimise asemel lapsi ning räägivad lastega avameelselt nende probleemidest ja muredest, samuti märkavad abi vajavat last ning pakuvad talle tuge. Eesti laste hinnangud näitasid, et suure osa kuni 10-aastaste laste arvates on õpetajad hoolivad ja aitavad mure korral. Eriti positiivsed olid 8-aastased lapsed, kellest 64–74% nõustus täielikult väitega, et õpetajad hoolivad neist või tulevad neile probleemi korral appi (joonis 1). 10-aastaste hulgas oli selliseid lapsi mõnevõrra ja 12-aastaste seas pea kaks korda vähem. 12-aastastest hindas kuuendik neid väiteid variantidega „Üldse ei ole nõus“ või „Olen natuke nõus“, 8- ja 10-aastaste hulgas arvas nii ligikaudu iga kümnes laps. Umbes kümnendik noorematest ja 12-aastastest õpilastest ligi kuuendik olid vähesel määral või üldse mitte nõus sellega, et õpetajad hoolivad ja aitavad.

Joonis 1. Eesti õpilaste hinnangud hoolimisele ja aitamisele koolis, 2018

Allikas: rahvusvaheline laste heaolu uuring „Children’s Worlds“.

Jooniselt 1 selgub, et kõikides vaadeldud vanuserühmades pakuvad õpetajad hoolt ja abi rohkem kui kaasõpilased. Ilmnes ka, et enim saavad lapsed õpetajaga oma muret jagada, kuid hoolimist on vähem. Õpetajatelt ja kaasõpilastelt abi saamine ning hoolimise kogemine väheneb vanuse suurenemisega ning on väikseim 12-aastaste hulgas. Siiski on üle kolmandiku vanimatest õpilastest kindlad, et saavad mure korral õpetajalt abi. Samal ajal saab vähem loota kaasõpilastele: vaid viiendik 12-aastastest lastest on abi saamises kindlad. Huvitav on, et poiste hulgas on tüdrukutega võrreldes märgatavalt vähem neid, kes leiavad, et õpetajad hoolivad neist. Suurim erinevus ilmnes 8-aastaste poiste ja tüdrukute hinnangutes.

Võimalik, et 12-aastaste (6. klassi) laste suhteliselt väiksemat usku õpetajate toetavasse ja hoolivasse suhtumisse mõjutab üleminek ühest kooliastmest teise. Lapsed õpivad algastmes oma õpetajaga olenevalt koolist kas 3. või 4. klassi lõpuni. Sellel astmel annab põhilisi õppeaineid valdavalt samas klassiruumis kogu kooliaasta jooksul klassijuhataja. Sagedane kontakt oma õpetajaga tagab stabiilsuse, mis võib olla oluline tegur nooremate laste turva- ja heaolutunde tekkimises. Järgmises kooliastmes (alates 4. või 5. klassist) toimub muutus: aineid hakkavad õpetama eri õpetajad ja õppetööd tehakse erinevates klassiruumides. Senine lähedane suhe ühe

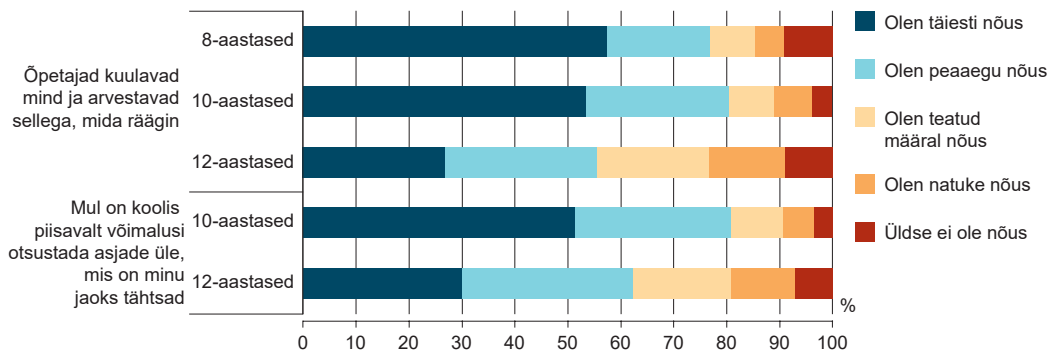
² „Children’s Worlds“ (ISCWEB) uuringu teise laine korraldamist toetas Jacobsi Fond.

õpetajaga väheneb, samal ajal võib kontakt aineõpetajatega jääda pinnapealsemaks, mis võib omakorda vähendada kooliga rahulolu.

Lastega arvestamine ja kaasamine otsuste tegemisse. Lapse õiguste konventsiooni järgi on oluline kaasata laps vanusest ja küpsusest sõltuvalt teda puudutavate otsuste tegemisse koolis. Tähtis on küsida tema arvamust ja sellega arvestada. Selline lähenemine on ka demokraatliku kooli ja lapse täisväärtusliku subjektina kohtlemise alus. Laste osalemine ei ole tähtis ainult moraalsel ja normatiivsetel põhjustel, vaid see suurendab ka laste heaolutunnet (Kosher ja Ben-Arieh, 2017), eneseväärtustamist ning toetab kognitiivsete ja sotsiaalsete oskuste arengut (Lansdown jt, 2014).

Enam kui pool 8- ja 10-aastastest lastest nõustus täielikult väitega, et õpetajad kuulavad neid ja arvestavad räägituga (joonis 2). Sama palju oli ka neid 10-aastaseid, kelle sõnul on koolis piisavalt võimalusi otsustada enda jaoks tähtsate asjade üle. 12-aastaste hulgas oli nooremate lastega võrreldes märgatavalt vähem neid, kes nõustusid täielikult (27–30%), et õpetajad võtavad neid kuulda ning neil on võimalus otsustada. Tulemus näib vastuoluline: loogiline tunduks, et mida vanemad on lapsed, seda rohkem võiksid nad ennast näha osalejana. Tõenäoliselt ei tähenda see, et soositakse nooremaid lapsi, vaid vanemad lapsed on kriitilisemad ja ootavad enam, et neid koheldaks võrdväärsete ja piisavalt küpsetena ning kaasatakse nii ennast kui ka kooli puudutavate otsustuste tegemisse.

Joonis 2. Eesti õpilaste hinnangud nende arvamuse kuulamisele ja otsustamisvõimalustele koolis*, 2018

* Väidet „Mul on koolis piisavalt võimalusi otsustada asjade üle, mis on minu jaoks tähtsad“ 8-aastastel lastel hinnata ei palutud.

Allikas: rahvusvaheline laste heaolu uuring „Children's Worlds“.

Rahvusvahelistest ja Eestis tehtud uuringutest (vt nt Anniste jt, 2018; Rees ja Main, 2015; Turki ja Sarve artikkel „Lapse osalusõigusest laste ja täiskasvanute vaates“ selles kogumikus) on ilmnenu, et Eesti laste hinnangul ei kaasata neid piisavalt koolielu puudutavate otsuste tegemisse, samuti ei arvestata nende arvamustega eriti palju. 2018. aasta ja 2013.–2014. aasta laste heaolu uuringu tulemuste võrdlusest selgub, et 8- ja 10-aastaste laste hinnangud on stabiilsed, ent 12-aastaste laste arvamused on muutunud kriitilisemaks. Täpsemalt on nelja aasta jooksul vähenenud 39%-st 27%-ni nende 12-aastaste osatähtsus, kelle hinnangul õpetajad nende arvamusega arvestavad. Selline muutus võib peegeldada 12-aastaste laste teadlikkuse suurenemist oma osalusõigusest ning toimimisvõimekuse tunnistamist.

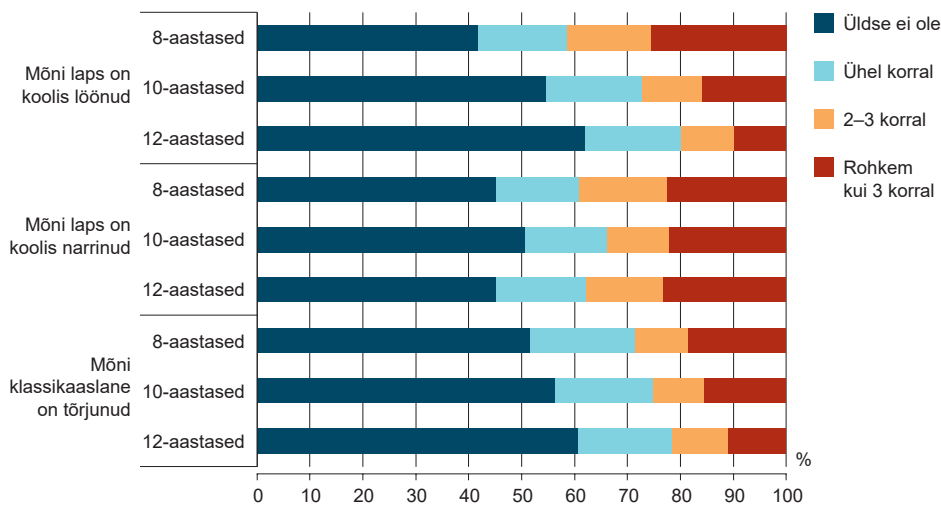
Turvalisus. Turvatunne on oluline inimõigus ja laste subjektiivse heaolu allikas (González-Carrasco jt, 2018; Kutsar jt, 2019b). Kui laps tajub kooli turvalisena, siis meeldib talle rohkem koolis käia (Kutsar ja Kasearu, 2017). Laps tunneb ennast koolis hästi, kui koolimaja ja koolitee on ohutud ning suhted turvalised. 2018. aastal tehtud laste heaolu uuringu järgi tundis umbes kaks kolmandikku 8- ja 10-aastastest lastest end koolis täiesti turvaliselt. 12-aastaste seas oli end täiesti turvaliselt tundvaid lapsi vähem (44%). Iga kümnes 8-aastane ja viies 12-aastane õpilane

tundis end kas vähesel või teatud määral turvaliselt. Koolis ei tundnud end üldse turvaliselt 3–6%. Laste hinnangud kooli turvalisuse kohta ei ole 2013. aastaga võrreldes märgatavalt muutunud (laste turvalisuse hinnanguid riigiti käsitletakse selle kogumiku ingliskeelses versioonis (“Children’s subjective well-being in local and international perspectives”) Gwyther Reesi artiklis).

Rahvusvahelised uuringud näitavad, et Eesti on üks nendest riikidest, kus koolikiusamisega kokku puutunud lapsi on keskmisest rohkem (Inchley jt, 2016; Rees ja Main, 2015). Laste heaolu uuringu tulemuste järgi oli umbes 70% Eesti 10- ja 12-aastastest ning 8-aastastest lastest 78% koolis viimase kuu aja jooksul vähemalt ühel korral löödud, narritud ja (või) tõrjutud (joonis 3). Löömisest andsid enim teada noorima vanuserühma lapsed (59%), kusjuures löömist kogenud laste osatähtsus oli vanemate laste hulgas tunduvalt väiksem. Vanusega vähenes ka tõrjutud õpilaste osatähtsus, samal ajal jäi narritamise levimus vanuserühmiti enam-vähem samaks. Võrdlus 2013.–2014. aasta uuringuga näitab, et löömist kogenud laste osatähtsus on püsinud sarnasel tasemel, kuid sagedast (rohkem kui kolm korda kuus) narritamist kogenute osatähtsus on nelja aastaga kahekordistunud.

Koolikiusamises ilmnevad märkimisväärsed soolised erinevused. Igas vanuserühmas on poiste hulgas tüdrukutega võrreldes märgatavalt enam lapsi, keda on löödud ja narritud. Kõige suuremad erinevused ilmnesisid 10-aastaste vastustes: 25% poistest oli viimasel kuul löödud rohkem kui kolm korda, tüdrukute hulgas oli neid 9%.

Joonis 3. Eesti laste koolikiusamise kogemused viimase kuu aja jooksul, 2018

Allikas: rahvusvaheline laste heaolu uuring „Children’s Worlds“.

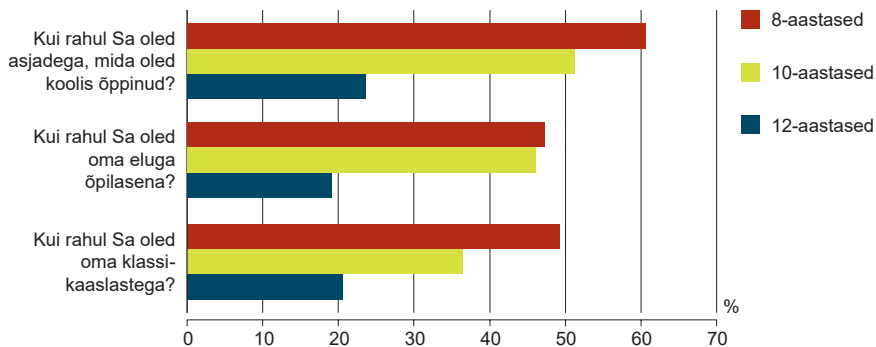
Turvatunne ja koolikiusamine on väga tihedalt seotud: kiusatud õpilased hindavad ka kooliturvalisust väiksemaks. 10-aastastest õpilastest, keda ei ole kiusatud, peab kooli väga turvaliseks 82%, kuid kiusatute hulgas on niisuguseid lapsi 56%. Turvalisuse probleem laieneb ka kooliteele. Ligi pooled 8- ja 10-aastased ning 12-aastastest lastest 40% tundsid end kooliteel väga turvaliselt. Siiski väärib tähelepanu, et kümnendik 12-aastastest õpilastest ja viiendik noorimatest lastest ei tundnud end kooliteel turvaliselt. 8-aastastest lastest hindavad kooliteed vähem turvaliseks suuremate vene õppekeelega koolide ja maakoolide lapsed. Maal elavate laste puhul on selline tulemus ootuspärane eriti siis, kui lapsel on pikk koolitee, ta liigub üksi ning veedab aega bussi oodates. Koolitee turvalisust on edaspidi vaja kindlasti täpsemalt uurida, sest see võib väikestel lastel olla tõsine stressiallikas. Samal ajal võib koolitee olla ebaturvaline ka neil lastel, keda koolis kiusatakse, sest kiusata võidakse ka teel kooli (Kutsar, Soo ja Mandel, 2019a).

Õpilaste rahulolu kooliga. Rahulolu koolis käimisega hõlmab hinnanguid õpetatava sisule ja saadud hinnetele, kooli keskkonnale, õpetamise meisterlikkusele ning õpetajate ja õpilastega läbisaamisele. Siin käsitletakse kolme koolis käimisega seotud näitajat: rahulolu õpitava materjaliga, klassikaaslastega ja õpilase rahulolu oma eluga. Kuna 8-aastastel lastel paluti rahulolu hinnata lühema skaala alusel kui vanematel lastel (noorematel 5-palline, vanematel 11-palline skaala), on joonisel 4 esitatud ainult maksimumhinnangu andnute osatähtsus. Kõige rohkem on lapsi, kes hindasid maksimumpunktidega koolis õpitut, see näitab, et õpilased väärtustavad koolis omandatud teadmisi ja oskuseid. Enam kui pooled 8- ja 10-aastastest lastest on õpituga täiesti rahul, 12-aastased õpilased on märgatavalt kriitilisemad. 6. klassi õpilastega tehtud kvalitatiivsest uuringust (Kutsar, Soo ja Mandel, 2019a) selgus, et lapsed ootavad, et õpetajad väärtustaks senisest enam õpitust arusaamist ja paneks väiksemat rõhku hinnetele. Seega võib arvata, et kui õpetaja väärtustab sisust arusaamist, siis annab see lapsele rohkem eneseusku. See tekitab väärtustatuma tunde kui pelgalt hinne, mis näitab formaalset õpiedu.

Sarnane erinevus vanuse alusel ilmnes ka laste rahuloluhinnangutes oma elu kohta õpilasena. Kahe noorema vanuserühma vastanutest oli iga teine ja 12-aastastest oli viiendik oma eluga õpilasena täiesti rahul. Vanema vanuserühma õpilaste seas on enim neid (12%), kes ei ole oma eluga õpilasena üldse või on vähe rahul (st valinud skaalapunkti 0–4; 10-aastaste hulgas oli neid 6%).

PISA testi ja laste heaolu uuringu järgi võib öelda, et Eesti koolis on õpetamise tase väga hea, ent õpilased ei pruugi seda samamoodi väärtustada. Suure õppekoormuse tõttu võivad lapsed tajuda kooli pigem kohustuse kui võimalusena. 6. klassi laste rühmaintervjuudest selgus, et kodutööde hulk on kooliga seotud halva enesetunde põhjus (Kutsar, Soo ja Mandel, 2019a). Õhtuti ja nädalavahetusel koolitükkide tegemine kärbib laste sõnul nende vaba aega, sõpradega suhtlemist ning hobidega tegelemist. Õpilased leiavad, et õpetajaid ei huvita nende arvamus, vaid hoopis õppekava täitmine (*ibid.*). Õpingutega seotud suured nõudmised, pinge ning vähese kaasatuse ja osaluse tunne vähendavad tõenäoliselt õpilase rahuloluhinnangut oma koolikogemusega.

Joonis 4. Kooliga rahulolu küsimustele „täiesti rahul“ vastanute osatähtsus Eestis*, 2018

* 8-aastaste rahuloluhinnanguid uuriti 5-pallisel skaalal (0 – üldse ei ole rahul, 4 – täiesti rahul), 10- ja 12-aastaste laste rahuloluhinnanguid mõõdeti aga 11-pallisel skaalal (0 – üldse ei ole rahul, 10 – täiesti rahul).

Allikas: rahvusvaheline laste heaolu uuring „Children’s Worlds“.

Klassikaaslastega olid kõige enam rahul 8-aastased lapsed. 10-aastaste ja eriti 12-aastaste hulgas oli kaasõpilastega täiesti rahul olevaid lapsi tunduvat vähem (joonis 4). Teiste õppuritega rahulolu on seotud koolikiusamisega. Näiteks oli kaaslastega väga rahul 36% niisugustest 12-aastastest lastest, kes ei olnud viimase kuu jooksul kogenud ühtegi küsimuses mainitud kiusamise liikidest. Vähemalt korra kiusamise ohvriks langenud lastest oli kaasõpilastega täiesti rahul ainult 15%. Sarnane seos ilmnes ka teistes vanuserühmades, olles 8-aastaste õpilaste vastustes kõige tagasihoidlikum. Väljatoodu aitab selgitada ka teatavat vastuolu uuringu tulemustes: 8-aastaseid lapsi on vanemate lastega võrreldes rohkem kiusatud, kuid samal ajal hindasid 8-aastased rahulolu klassikaaslastega keskmiselt paremaks. Tõenäoliselt arvavad nooremad lapsed kooli ja kaasõpilaste kohta veel piisavalt hästi ja kiusamine ei ole jõudnud nende arvamust mõjutada.

Vanemaks saades võivad negatiivsed kogemused kuhjuda ning väljenduda kriitilisemas hinnangus nii kaasõpilaste kui ka kooli kohta.

Kooli iseloomustavate näitajate seos õpilaste rahulolu hinnangutega

“Eesti elukestva õppe strateegia 2020” arengudokument „Koolivõrgu programm 2016–2019” rõhutab, et üldhariduskoolide võrgu korrastamisel tuleb arvestada demograafiliste muutustega ning seab eesmärgi teha põhiharidus kättesaadavaks kodu lähedal. Samal ajal on kooliealiste laste arvu vähenemine põhjus, miks koolipidajad ei suuda ühtlast õppevaliteeti tagada. Samuti on väikese õpilaste arvuga koolis raskusi õpetajatele täiskoormuse pakkumisel. Need asjaolud omakorda on tinginud koolide sulgemise. Õpilaste arvu üldise vähenemise tõttu on paljude koolihoonete ruumikasutus ebaefektiivne. Aastaks 2020 on eesmärk, et üldhariduskoolide kasutatav pind õpilase kohta oleks ilma õpilaskodu ning sportimispaikadeta võimalikult 10 m² lähedal (algtase programmi alguses ca 15 m²).

Venekeelse elanikkonna suure osatähtsuse tõttu on Eestis pikka aega rakendatud keelekümblusprogrammi, mille järgi toimub keeleõpe peale keeletundide ka teistes ainetundides. Keelekümblus annab muu kodukeelega lastele võimaluse õppida võõrkeelt tegevuse kaudu võõrkeelses keelekeskkonnas (Innove). 2017. aasta lõpuks oli Eestis keelekümblusprogrammiga liitunud 63 lasteaeda ja 37 kooli, programmis osales üle 10 000 õpilase. Järgnevas vaadeldakse, kuidas on eespool kirjeldatud kooli iseloomustavad näitajad seotud õpilaste rahuloluga.

Koondtunnused, millega mõõdetakse õpilaste rahulolu. Õpilaste rahulolu analüüsitakse kolme liitmõõdiku (indeksi) alusel: üldine rahulolu kooliga, õpetajatega rahulolu ning õpilaste üldine eluga rahulolu.

Üldise kooliga rahulolu mõõtmiseks loodi indeks, milles on liidetud järjestusskaala põhjal (10- ja 12-aastastel 0 – üldse ei ole rahul; ... 10 – täiesti rahul; 8-aastastel 0 – üldse ei ole rahul; ... 4 – täiesti rahul) antud vastused küsimustele „Kui rahul Sa oled oma eluga õpilasena?“, „Kui rahul Sa oled asjadega, mida Sa oled õppinud koolis?“ ja „Kui rahul Sa oled oma klassikaaslastega?“.

Õpetajatega rahulolu indeks koostati vastuste põhjal, mis saadi väidetele „Õpetajad hoolivad minust“, „Kui mul on koolis mure, siis õpetajad aitavad mind“ ja „Õpetajad kuulavad mind ja arvestavad sellega, mida ma räägin“. Siin oli kõigis vanuserühmades 5-punktiline skaala (0 – üldse ei ole nõus; ... 4 – täiesti nõus).

Õpilaste üldise eluga rahulolu kirjeldamiseks on kasutatud CW-SWBS-i (Children's Worlds Subjective Well-Being Scale) mõõdikut, mis näitab kognitiivset subjektiivset heaolu ja põhineb Huebneri (1991) koostatud õpilaste eluga rahulolu skaalal. Indeks koondab kuut väidet: „Ma naudin oma elu“, „Mul läheb elus üldiselt hästi“, „Mul on hea elu“, „Asjad, mis mu elus toimuvad, on suurepärased“, „Mulle meeldib mu elu“ ja „Mu elu on õnnelik“, millele 10- ja 12-aastased said vastata 11-pallisel (0 – üldse ei ole nõus; ... 10 – nõustun täielikult) ja 8-aastased 5-pallisel skaalal (0 – üldse ei ole nõus; ... 4 – olen täiesti nõus). Kõik indeksid on teisendatud skaalale 0–100. Indeksi tunnustest on välja jäetud andmelünkadega vastused. Kooliga rahulolu ja eluga rahulolu indeksi originaalskaala erinevuse tõttu ei ole 8-aastaste vastanute andmed otseselt võrreldavad 10- ja 12-aastaste õpilaste vastustega.

Kõigi kolme õpilaste rahuloluhinnangut peegeldava indeksi keskmine ja mediaanväärtus on üldiselt suur (tabel 1). Näitajate keskmine väärtus oli üle 80 punkti 100-st, välja arvatud 12-aastaste kooliga ja õpetajatega rahulolu, mis oli 65–75 punkti. Kõige rohkem on lapsed rahul oma eluga üldiselt, selle näitaja mediaanväärtus oli iga vanuserühma puhul vähemalt 90 punkti. Siin tuleb arvesse võtta, et peale kooli on teisigi olulisi näitajaid, mis mõjutavad heaolu, näiteks perekond, sõbrad, huvialadega tegelemine, lemmikloom jne. Eluga rahulolu hinnati vanuserühmiti üsna sarnaselt. Kooliga seotud hinnangutes ilmneb 6. klassi õpilaste kriitilisus, näiteks õpetajatele antud hinnangute puhul on 12-aastaste mediaanväärtus 25 punkti võrra väiksem nooremate laste omast. 12-aastaste suurem standardhälve 10-aastastega võrreldes näitab seda, et nende hinnangud varieeruvad rohkem kui noorematel lastel. Eriti selgelt ilmneb see õpetajatele antud

hinnangutes. 8-aastaste laste hinnangute suuremate standardhälvete põhjus on eelkõige väiksema skaalapunktide arvuga originaalskaala kasutamine.

Tabel 1. Rahuloluindekseid kirjeldavad näitajad Eestis*, 2018

	Kooliga rahulolu indeks			Õpetajatega rahulolu indeks			Üldine eluga rahulolu indeks		
	8-aas-tased	10-aas-tased	12-aas-tased	8-aas-tased	10-aas-tased	12-aas-tased	8-aas-tased	10-aas-tased	12-aas-tased
Vastanute arv	1 025	997	1 058	836	826	902	982	975	1 055
Keskmine	81,2	85,1	74,9	82,8	83,1	65,2	85,1	87,9	81,3
Standardhälve	19,2	16,9	18,7	25,4	22,2	27,1	20,5	18,5	21,3
Alumine kvartiil	75,0	80,0	63,3	75,0	75,0	50,0	79,2	85,0	73,3
Mediaan	83,3	90,0	80,0	91,7	91,7	66,7	91,7	95,0	90,0
Ülemine kvartiil	100,0	96,7	90,0	100,0	100,0	83,3	100,0	100,0	100,0

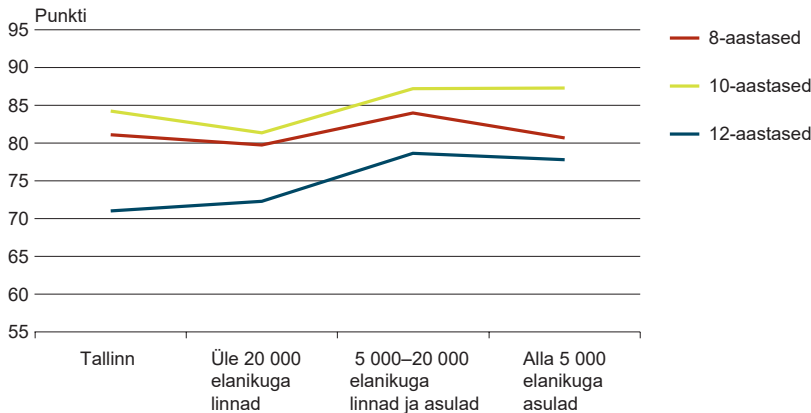
* Kõik rahuloluindeksid on skaalal 0–100. Tabelis on laste arv, kes on vastanud kõigile indeksisse koondatud küsimustele. Originaalskaalade erinevuse tõttu ei ole 8-aastaste laste kooliga rahulolu ja eluga rahulolu indekseid võrreldavad 10- ja 12-aastaste vastava näitajaga.

Allikas: rahvusvaheline laste heaolu uuring „Children's Worlds“.

Õpilaste rahulolu seosed kooli formaalsete näitajatega

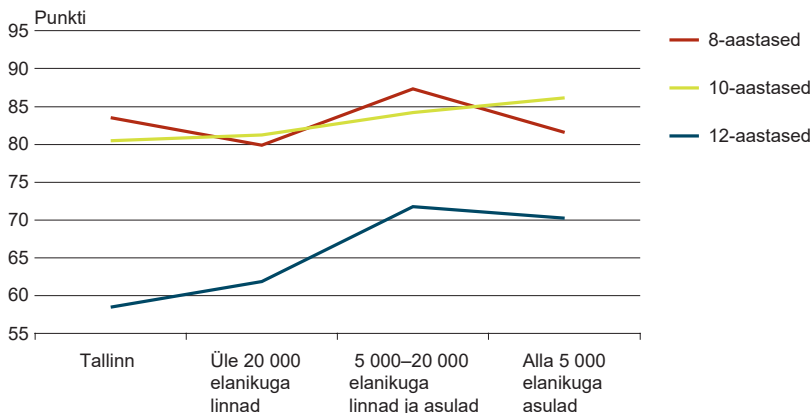
Kooli asukoht. Esmalt vaadeldakse, kuivõrd on kooli asukoha asula suurus³ seotud õpilaste rahulolu koondtunnustega. Kooli asukoht võib mõjutada kooliga seotud võimalusi (nt huvitegevus, õpetajaskond), kooli suurust ning kooli mineku ja sealt tuleku korraldamist (nt kooliteele kuluv aeg). Märkatavad erinevused rahuloluhinnangutes ilmsid kahes vanemas vanuserühmas (keskmiste erinevuse statistilist olulisust on siin ja edaspidi hinnatud Scheffe testiga, $p < 0,05$). Jooniselt 5 ilmneb, et Tallinnas ja suuremates linnades õppivad 12-aastased lapsed on võrreldes maa-asulates või väiksemates linnades õppivate lastega kooliga keskmisest vähem rahul. Selgus ka, et keskmisest paremad on nende 10-aastaste laste hinnangud, kes õpivad väiksemates kuni 20 000 elanikuga linnades ja asulates, kehvemad aga suuremates linnades, v.a Tallinn.

³ Kooli asukoha asula suurus on jagatud neljaks: pealinn Tallinn (16% üldkogumisse kuulunud koolidest, osatähtsus nende koolide summaarses õpilaste arvus on 33%), teised üle 20 000 elanikuga linnad (11% koolidest ja 18% õpilastest), linnad ja asulad (valdavalt maakonnakeskused) 5001–20 000 elanikuga (10% koolidest ja 16% õpilastest) ning koolid kuni 5000 elanikuga asulates (62% koolidest, 33% õpilastest). Viimases rühmas on koolide osatähtsus veelgi suurem, kuid uurimisprotsessi optimaalsuse huvides on väga väikesed koolid (vähem kui 10 õpilasega klassid) vaatlusest välja jäetud.

Joonis 5. Eesti õpilaste kooliga rahulolu keskmised hinnangud asulatüübi järgi, 2018

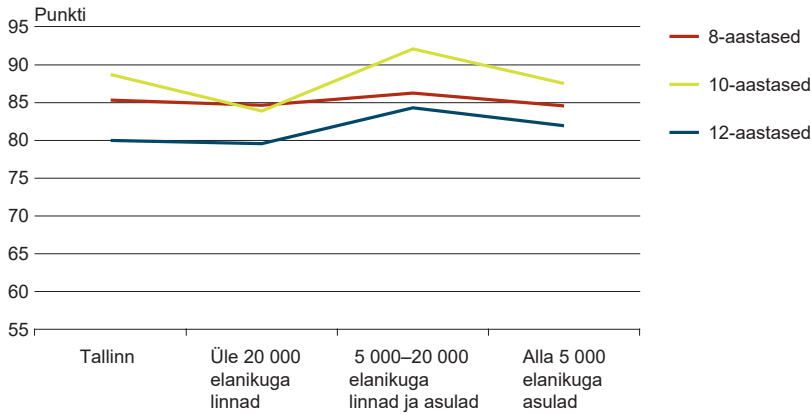
Allikas: Eesti hariduse infosüsteem ja laste heaolu uuring „Children’s Worlds“.

Rahulohinnangud, mis vähemalt 10-aastased lapsed õpetajatele andsid, on pöördvõrdelises seoses asula suurusega (joonis 6). Eriti märkimisväärselt eristuvad 12-aastaste laste hinnangud. Näiteks on Tallinnas õppivate 6. klassi õpilaste keskmine õpetajatega rahulolu indeks 58 punkti sajust, kuid 5000–20 000 elanikuga asulas koolis käivate laste oma 72. Jooniselt 7 nähtub, et oma eluga on samuti kõige rohkem rahul 5000–20 000 elanikuga asulates õppivad 10- ja 12-aastased lapsed. Eri tüüpi asulates õppivate 8-aastaste laste keskmised rahulohinnangud ei erine üksteisest märkimisväärselt. Suurlinna koolide lapsed on üldiselt klassikliima suhtes kriitilisemad, mis viitab, et õpetajatel on kergem luua õppimist toetavat atmosfääri väiksemates kohtades, kus ka koolid on väiksemad ning isiklik kontakt laste ja õpetajate vahel on tihedam.

Joonis 6. Eesti õpilaste keskmised hinnangud õpetajatega rahulolule asulatüübi järgi, 2018

Allikas: Eesti hariduse infosüsteem ja laste heaolu uuring „Children’s Worlds“.

Joonis 7. Eesti õpilaste keskmised hinnangud üldisele eluga rahulolule asulatüübi järgi, 2018

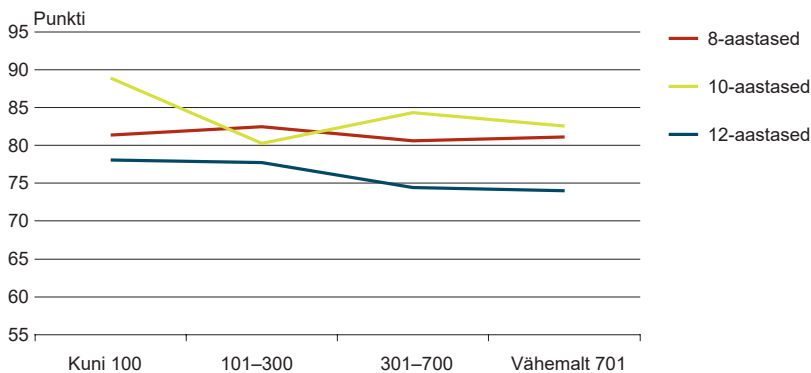

Allikas: Eesti hariduse infosüsteem ja laste heaolu uuring „Children’s Worlds“.

Kokkuvõttes olid kooli, õpetajate ja eluga üldiselt rahul pigem väiksemates asulates õppivad õpilased. Eesti hariduspoliitika arengusuundi kajastavas koolivõrgu programmis aastasteks 2018–2021 on välja toodud, et (põhi)koolide arvu on vaja vähendada, sest õpilasi on vähem. Nii koonduksid põhikoolid tõenäoliselt järjest enam hoopis suurematesse keskustesse.

Kooli suurus. Jooniselt 8 nähtub, et väikekoolides (kuni 100 õpilast) käivate 12- ja eriti 10-aastaste laste keskmised hinnangud kooliga rahulolule on paremad kui teiste koolitüüpide puhul⁴. Paraku ei saa neid erinevusi nivool 0,05 statistiliselt oluliseks lugeda ilmselt seetõttu, et väikekoolidest osales uuringus vähem lapsi kui suurematest koolidest. 101–300 õpilasega koolis õppivate 10-aastaste laste hinnangud on aga tunduvalt kehvemad kui suuremates ja väiksemates koolides käivate laste hinnangud. 8-aastaste õpilaste hinnangutes ei olnud taas erinevusi: eri suurusega koolide õpilaste keskmine kooliga rahulolu indeks on 81–82 punkti.

Joonis 8. Eesti õpilaste keskmised hinnangud kooliga rahulolule õpilaste arvu järgi koolis, 2018

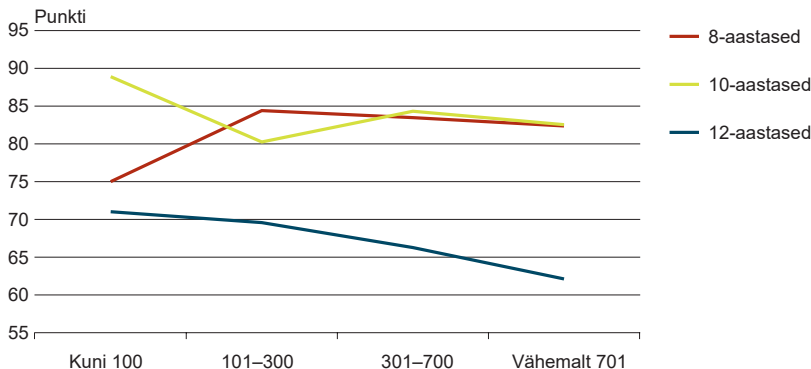
Allikas: Eesti hariduse infosüsteem ja laste heaolu uuring „Children’s Worlds“.

Õpetajatega rahulolu indeksi ja kooli suuruse vahel ei ole statistiliselt olulist seost üheski vanuserühmas. Siiski on rahulolu veidi suurem väikekoolides õppivate 10- ja 12-aastaste laste

⁴ Kooli suurus on õpilaste arvu järgi jaotatud nelja rühma: kuni 100 õpilast (34% üldkogumi koolidest, kus õpib kokku 6% õpilastest), 101–300 õpilast (28% koolidest, 14% õpilastest), 301–700 õpilast (21% koolidest, 28% õpilastest) ning vähemalt 701 õpilast (18% koolidest, 50% õpilastest).

seas võrreldes suurema laste arvuga koolide õpilastega (joonis 9). Samal ajal on 8-aastaste laste hinnangud vastupidised: väikekoolides (kuni 100 õpilast) õppivate laste hulgas on keskmine rahulolu õpetajatega väiksem lapsi kui suuremates koolides.

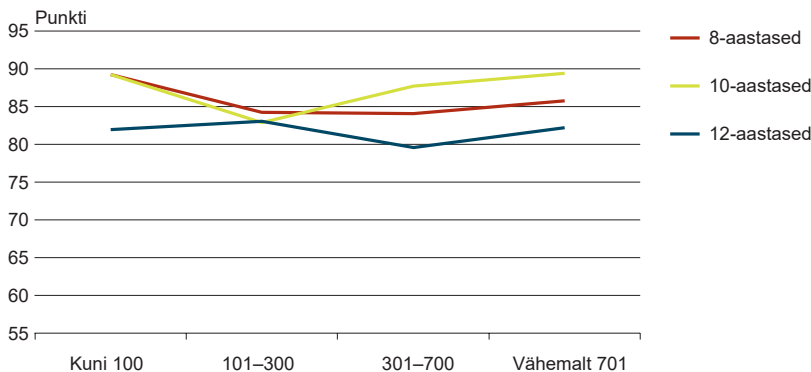
Joonis 9. Eesti õpilaste keskmised hinnangud õpetajatega rahulolule õpilaste arvu järgi koolis, 2018

Allikas: Eesti hariduse infosüsteem ja laste heaolu uuring „Children’s Worlds“.

Eri suurusega koolides õppivate laste keskmine hinnang eluga rahulolule ei erine väga palju. Üksnes 101–300 õpilasega koolides õppivad 10-aastased lapsed on oma eluga vähem rahul (keskmine indeksi väärtus 83 punkti) kui suuremates ja alla saja õpilasega koolides õppivad sama vanad lapsed (keskmine 89 punkti). Jooniselt 9 on näha, et kõige väiksemates koolides õppivate 8- ja 10-aastaste ning kõige suuremates koolides käivate 10- ja 12-aastaste laste rahulolutunne on veidi suurem kui teiste koolitüüpide puhul.

Joonis 10. Eesti õpilaste keskmised hinnangud eluga rahulolule õpilaste arvu järgi koolis, 2018

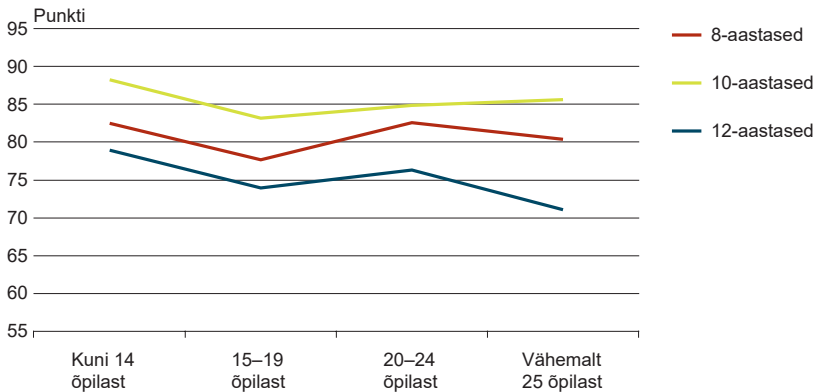
Allikas: Eesti hariduse infosüsteem ja laste heaolu uuring „Children’s Worlds“.

Klassi suurus. Põhikooli- ja gümnaasiumiseaduse järgi on põhikooli klassi õpilaste arvu piirnorm 24 õpilast. Samal ajal on kooli pidajal võimalus kehtestada nii väiksemaid kui ka suuremaid piirnorme. Siinse analüüsi tulemused näitavad, et 12-aastaste laste puhul kehtib põhimõte „väiksem on parem“. Nimelt on väikseimate klasside (kuni 14 last) õpilased kooliga märgatavalt enam rahul kui suuremate klasside õpilased (joonis 11)⁵. Nende rahuloluindeksi keskmine

⁵ Klasside rühmitamise suurus järgi on kasutatud niisugust jaotust: kuni 14 õpilast; 15–19 õpilast; 20–24 õpilast ning vähemalt 25 õpilast. Artikli autorite uuritud kolmes vanuserühmas moodustavad vähemalt 25 õpilasega klassid kõigist klassidest 18% ja neis õpib kokku 33% õpilastest. 20–24 õpilasega klasse on kokku 23% ja nad katavad 35% õpilastest. 15–19 õpilasega klassides (13% kõigist) õpib 15% õpilastest. Kuni 14 õpilasega klasse on 46%, kõigist õpilastest õpib seal 17%.

punktisumma on 79, vähemalt 25 õpilasega klasside vastanutel aga 71. Samuti on 20–24 õpilasega klassis õppivate laste keskmised rahuloluhinnangud tunduvalt paremad kui vähemalt 25 õpilasega klassides õppivate lastel. Ehkki teistes vanuserühmades märkimisväärseid erinevusi ei olnud, võib välja tuua tendentsi, et väikestes klassides õppivate 10-aastaste laste rahulolu kooliga on keskmiselt suurem võrreldes lastega, kes õpivad suurema õpilaste arvuga klassis.

Joonis 11. Eesti õpilaste keskmised hinnangud kooliga rahulolule klassi suuruse järgi, 2018

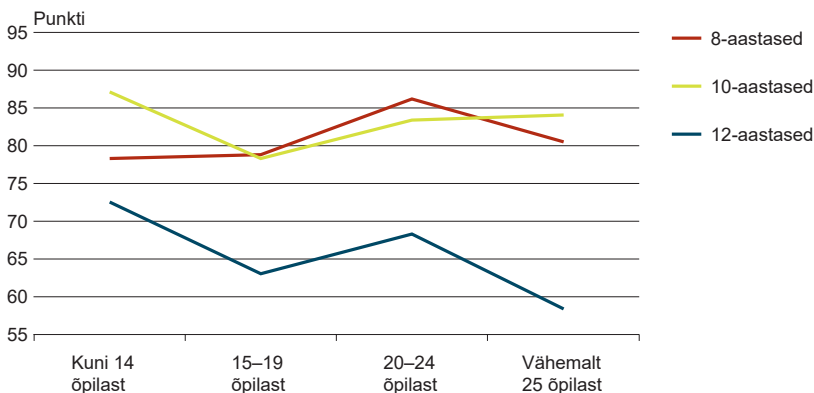

Allikas: Eesti hariduse infosüsteem ja laste heaolu uuring „Children’s Worlds“.

Nii nagu kooliga rahulolu on ka rahulolu õpetajatega 12- ja 10-aastaste seas suurem väiksemates klassides õppivate laste hulgas (joonis 12). 6. klassi õpilaste keskmine rahuloluhinnang oli kuni 14 õpilasega klassis õppivate laste hulgas 73 punkti, suurtes klassides (vähemalt 25 õpilast) õppivate laste puhul aga väiksem – 58 punkti. 8-aastaste laste keskmised hinnangud klassi suuruse ja rühma järgi olid küllaltki sarnased, ka ei toeta nende keskmiste hinnangute üldine trend väidet, et väiksemate klasside õpilased on rohkem rahul.

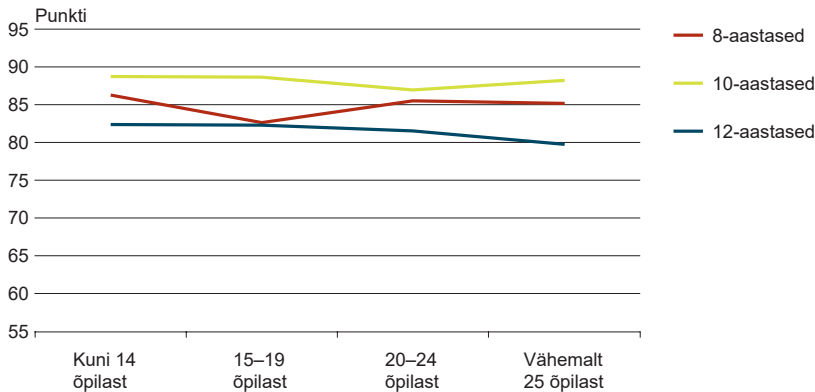
Ootuspäraselt ei ole klassi suurus seotud laste üldise eluga rahuloluga, kuna see näitaja peegeldab enamasti vaid koolis toimuvat (joonis 13).

Joonis 12. Eesti õpilaste keskmised hinnangud rahulolule õpetajatega klassi suuruse järgi, 2018

Allikas: Eesti hariduse infosüsteem ja laste heaolu uuring „Children’s Worlds“.

Joonis 13. Eesti õpilaste keskmised hinnangud eluga rahulolule klassi suuruse järgi, 2018

Allikas: Eesti hariduse infosüsteem ja laste heaolu uuring „Children’s Worlds“.

Väikeste klasside 12-aastaste õpilaste keskmiselt suuremat rahulolu kooli ja õpetajatega kinnitab ka korrelatsioonianalüüs, millega uuriti rahuloluhinnangute seoseid muude kooli suuruse näitajatega. Statistiliselt olulised negatiivsed seosed näitavad, et mida vähem on õpilasi põhikooli astmes ja ühe õpetaja kohta koolis, seda enam on 6. klassi õpilased rahul nii kooli kui ka õpetajatega (tabel 2).

Samuti ilmnes, et mida vähem on lapsi klassis õpetaja kohta, seda enam on 12-aastased rahul oma eluga üldiselt ($r = -0,09$, $p < 0,01$). 8-aastastel lastel ühtegi statistiliselt olulist korrelatsioonseost ($p < 0,05$) nende näitajatega ei ilmnenud. 10-aastastel oli õpilaste arv põhikoolis seotud nii kooli kui ka üldise eluga rahuloluga (negatiivsed seosed, $p < 0,05$).

Tabel 2. Kooli ja õpetajatega rahulolu seos kooli suuruse arvuliste näitajatega 12-aastaste laste seas Eestis, 2018

	Kooliga rahulolu indeks		Õpetajatega rahulolu indeks	
	Pearsoni korrelatsiooni-kordaja	Vastanute arv	Pearsoni korrelatsiooni-kordaja	Vastanute arv
Õpilasi õpetaja kohta 2017/2018. õppeaastal põhikooli astmes	-0,11**	1 066	-0,10**	902
Õpilaste arv 2017/2018. õppeaastal põhikooli astmes	-0,09**	1 058	-0,13**	902

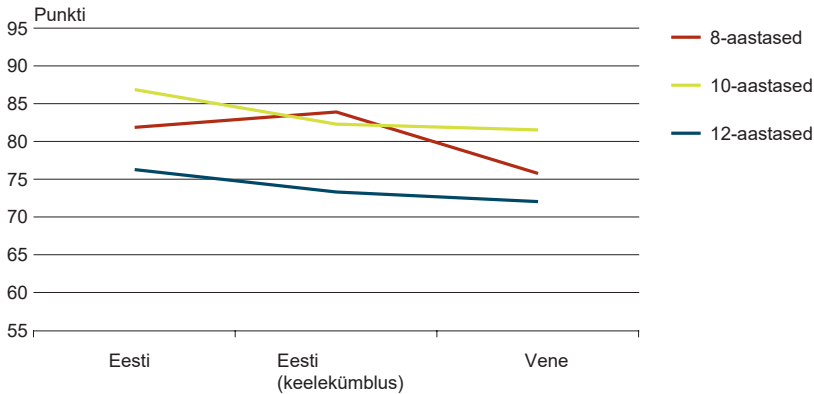
** $p < 0,01$

Allikas: Eesti hariduse infosüsteem ja laste heaolu uuring „Children’s Worlds“.

Kokkuvõttes on oluline, et õpilased on rohkem rahul väiksemates koolides ja klassides, seda eriti 6. klassi õpilaste puhul. Erand on 8-aastased, kelle rahuloluhinnangud ei erine kooli ega klassi suuruse järgi. Suurem klass tähendab selgelt lisaülesandeid õpetajale: ta peab arvestama laste individuaalsusega ja märkama nende probleeme, sh eeldab töö suuremat professionaalsust lastega isikliku kontakti loomisel ja hoidmisel. See puudutab eriti aineõpetajaid, kes liiguvad eri klassikomplektide vahel. Samal ajal võivad 8-aastaste laste paremad hinnangud tuleneda neile koolikeskkonnas loodud suuremast stabiilsustundest: nende kontakt klassiõpetajaga on sagedasem ja suhted tihedamad, samuti loob lastes kindlus- ja turvatunnet oma klassiruum. Sellised tulemused lähevad hästi kokku ka teiste analüüsides, kus 8-aastased annavad kõige rohkem maksimum-hinnanguid, vanuse suurenedes muutub aga laste hinnang täiskasvanute omaga sarnasemaks (keskmine jääb 7 ja 8 vahele 11-pallilisel skaalal) (Kutsar jt, 2018).

Klassi õppekeel⁶. Jooniselt 14 selgub, et eesti keeles õppivad 12- ja 10-aastased lapsed on kooliga enam rahul kui vene keeles õppivad lapsed. Keskmiselt kõige parema hinnangu kooliga rahulolule (87 punkti) andsid 10-aastased eesti õppekeelega klasside õpilased, keelekümbelklassis ja vene keeles õppijate punktisumma oli aga 82. Eesti ja keelekümbeluse klassi 8-aastaste õpilaste rahuloluhinnangud on üsna sarnaselt head (82–84 punkti), seevastu vene keeles õppivad lapsed on kooliga keskmiselt vähem rahul (76 punkti).

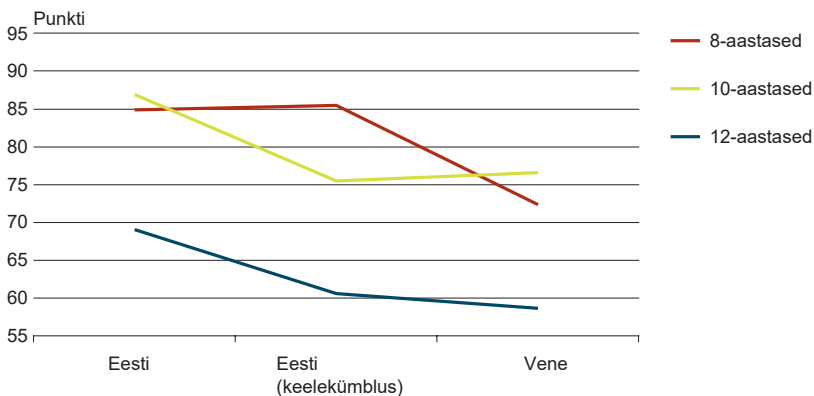
Joonis 14. Eesti õpilaste keskmised hinnangud kooliga rahulolule õppekeele järgi, 2018

Allikas: Eesti hariduse infosüsteem ja laste heaolu uuring „Children’s Worlds“.

Õpetajatega on keskmiselt rohkem rahul 10- ja 12-aastased eesti keeles õppijad, keelekümbeluse ja vene õppekeelega klasside õpilaste keskmised hinnangud on umbes kümne punkti võrra kehvemad (joonis 15). 8-aastaste laste õpetajatega rahulolu hinnangud on eestikeelse ja keelekümbelklassi õpilaste seas sarnased (85 punkti) ning märgatavalt paremad kui vene keeles õppivate lastel (72 punkti).

Joonis 15. Eesti õpilaste keskmised hinnangud õpetajatega rahulolule õppekeele järgi, 2018

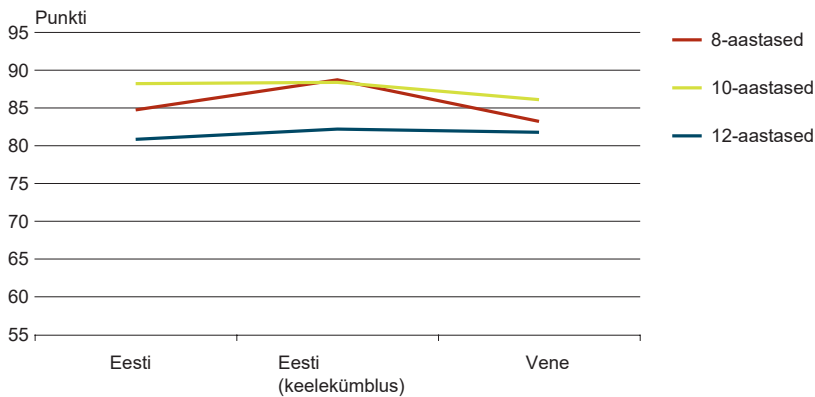
Allikas: Eesti hariduse infosüsteem ja laste heaolu uuring „Children’s Worlds“.

10- ja 12-aastaste laste rahulolu eluga üldiselt on eri õppekeelega klassides õppijate seas üsna sarnane, indeksi keskmine väärtus erineb 1–2 punkti võrra (joonis 16). 8-aastaste hulgas on enim

⁶ Eesti hariduse infosüsteemi andmetel õppis 2017/2018. õppeaastal keelekümbelklassides 5,6% põhikooli õpilastest. 2., 4. ja 6. klassi lastest oli 76,2% eesti, 5,4% keelekümbelklasside, 17,9% vene ja 0,5% muu õppekeelega (inglise, soome) õpilasi (viimast rühma laste heaolu uuringusse ei kaasatud).

eluga rahul keelekümblusklassi õpilased (keskmine on 89 punkti), eesti ja vene õppekeelelaste hinnangud on 4–6 punkti võrra väiksemad.

Joonis 16. Eesti õpilaste keskmised hinnangud eluga rahulolule õppekeele järgi, 2018

Allikas: Eesti hariduse infosüsteem ja laste heaolu uuring „Children's Worlds“.

Kokkuvõttes on 10- ja 12-aastaste seas kooli ja õpetajatega rohkem rahul eesti keeles õppivad lapsed, seda nii vene õppekeelelaste kui ka (kohati) keelekümblejatega võrreldes. Seevastu on eesti keeles ja keelekümblusklassis õppivate 8-aastaste rahuloluhinnangud sarnased. Üldine rahulolu eluga keelekümblusprogrammi järgi õppivatel lastel isegi suurem, mis võib olla seotud koduse taustaga. Võib oletada, et vanemad, kes oma lapsi keelekümblusklassi panevad, on pigem aktiivsemad ja ettevõtlikumad. Kuna keelekümblusprogrammis osalejad on väga oluline sihtrühm Eesti haridussüsteemi edasises arengus, oleks nende rahulolu mõjutavate tegurite väljaselgitamiseks vaja teha lisauuring. Seda mõtet toetab ka eesti ja vene õppekeelelaste koolide õpilaste teadmiste ja oskuste analüüs (Täht jt, 2018).

Kooli füüsiline keskkond. 12-aastaste laste rahulolu kooli ja õpetajatega on seotud kooli füüsilise keskkonna näitajatega, ehkki mitte tugevalt (tabel 3). Mida rohkem on koolimajas ruumi õpilase kohta, avaramad võimalused ja arvuteid õpilase kohta, seda positiivsemalt hindavad lapsed oma kooli ja pedagooge. Paraku on Eesti koolivõrgu arendamise programmis plaanitud vähendada koolis pinda õpilase kohta (Koolivõrgu programm 2018–2021). Pinna vähendamisse tuleks ettevaatlikult suhtuda eelkõige nooremates klassides, kuna kasutatava ruumi piiramine võib näiteks võimendada koolikiusamist (just füüsiline kiusamine on selles vanuses kõige sagedasem, vt eespool). Siiski on ka vanematel õpilastel vaja erinevat tüüpi ruumi, nt kus vahetunnis aega veeta, aktiivselt liikuda, mängida ning vajadusel olla omaette.

Tabel 3. Eesti 12-aastaste laste rahulolu hinnangu seosed kooli füüsilise keskkonna näitajatega, 2018

2017/2018	Kooliga rahulolu indeks		Õpetajatega rahulolu indeks	
	Pearsoni korrelatsiooni-kordaja	Vastanute arv	Pearsoni korrelatsiooni-kordaja	Vastanute arv
Kooli netopind õpilase kohta, m ²	0,07*	1 058	0,07*	902
Spordisaalide pindala õpilase kohta, m ²	0,06*	1 058	0,08*	902
Arvuteid ja nutiseadmeid õpilase kohta	0,10**	1 058	0,10**	902

* p < 0,05

** p < 0,01

Allikas: Eesti hariduse infosüsteem ja laste heaolu uuring „Children's Worlds“.

Kokkuvõte

Enamik Eesti 8–12-aastaseid õpilasi on kooliga üldiselt rahul. Õpilaste hinnangud hariduse kvaliteedile on paremad kui koolikeskkonna sotsiaalsetele suhetele. Õpilaste arvates õpetajad pigem aitavad ja toetavad kui arvestavad nende arvamusega. Enamiku kuni 10-aastaste hinnangul on õpetajad ja teised õpilased hoolivad ning aitavad mure korral. 12-aastaste hulgas on nooremate õpilastega võrreldes märgatavalt vähem neid, kes usaldavad eakaaslast ja õpetajaid, kusjuures ligi viiendik leiab, et neist ei hoolita koolis piisavalt. Võib arvata, et neil on vaja rohkem kooli tugipersonali tähelepanu.

6. klassi õpilased hindavad noorematega võrreldes tunduvalt kriitilisemalt otsustus- ja osalusõiguse toimivust koolis. Üle neljandiku 12-aastastest leiab, et õpetajad võtavad nende juttu kuulda ning neil on koolis piisavalt võimalusi otsustada nende jaoks oluliste asjade üle. Viiendiku sõnul ei arvestata nende arvamustega üldse või siis tehakse seda vaid vähesel määral. Seega ei julgustata õpilaste arvates neid piisavalt oma seisukohti avaldama, samuti võiks rohkem arvestada õpilaste arvamusega, mis on toetava õpikeskkonna oluline komponent.

Enamik lapsi, rohkem 8- ja 10-aastased kui 12-aastased, tunnevad end koolis väga turvaliselt. Turvatunnet vähendab koolikiusamine, mis paraku on Eesti õpilaste seas teiste riikidega võrreldes üsna levinud. Ilmnes, et nooremad lapsed puutuvad kiusamisega vanematest õpilastest rohkem kokku. Kahjuks ei ole kiusamine laste heaolu uuringu andmetel vähenenud ja narrimist kogemate osatähtsus on isegi suurenenud. Ebaturvaliste suhete tõttu on õpilased vähem rahul kaasõpilastega ja see vähendab ka koolirõõmu, mis osaliselt selgitab laste kooliga seotud rahulolu arvestatavat vähenemist pärast 4. klassi (vt ka Kutsar ja Kasearu 2017).

Kooli ja õpetajatega on keskmiselt rohkem rahul väikestes asulates väiksema õpilaste arvuga koolides käivad lapsed. Samuti andsid väiksemates klassides õppivad lapsed koolile positiivsemad hinnangud. Kui klassis on õpetaja kohta vähem lapsi, on õpetajal rohkem aega ja võimalusi pöörata igale õpilasele tähelepanu, st hoida isiklikku kontakti. See suurendab usaldust ning tekitab õpilastes tunde, et õpetajad hoolivad neist ja vajadusel aitavad. Kui eesti ja vene keeles ning keelekümblusklassis õppivad lapsed on eluga üsna sarnaselt rahul, siis kooliga rahulolu hinnangud lahknevad. 8-aastaste õpilaste hulgas on kooliga rahulolu suurem eesti keeles ja keelekümbluse klassis õppivate laste seas. 10- ja 12-aastaste puhul edestavad eesti keeles õppijate heaoluhinnangud vene keeles õppivate ning kohati ka keelekümbluse klassis käivate laste hinnangud.

Seega on Eesti laste hinnangud koolile üsna positiivne, kuid muretsema paneb küllaltki järsk rahulolu vähenemine 6. klassiks. See on aga oluline proovikivi hariduspoliitika kujundajatele ja praktikutele, et heaolu loov kool ei oleks pelgalt täiskasvanute loodud keeruline mõiste paberil, vaid väljenduks ka õpilaste igapäevases koolikogemuses.

Allikad

Anniste, K., Biin, H., Osila, L., Koppel, K. & Aaben, L. (2018). Lapse õiguste ja vanemluse uuring 2018. Uuringu aruanne. Tallinn: Poliitikauuringute Keskus Praxis.

Eesti elukestva õppe strateegia 2020. Haridus- ja teadusministeerium, Eesti Koostöökoogu, Eesti Haridusfoorum. <https://www.hm.ee/sites/default/files/strateegia2020.pdf> .

González-Carrasco, M., Casas, F., Ben-Arieh, A., Savahl, S., Tiliouine, H. (2018). Children's perspectives and evaluations of safety in diverse settings and their subjective well-being: A multi-national approach. *Applied Research Quality Life*, pp. 1–26.

Huebner, E. S. (1991). Initial development of the Students' Life Satisfaction Scale. *School Psychology International*, 12, pp. 231–243.

Inchley, J., Currie, D., Young, T., Samdal, O., Torsheim, T., Augustson, L., Mathison, F., Aleman-Diaz, A., Molcho, M., Weber, M. & Barnekow, V. (Eds.) (2016). *Growing up unequal: gender*

and socioeconomic differences in young people's health and well-being. Health Behaviour in School-Aged Children (HBSC) Study: International report from the 2013/2014 survey. Health Policy For Children And Adolescents, No. 7. WHO. http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0003/303438/HSBC-No.7-Growing-up-unequal-Full-Report.pdf.

Innove. Keelekümbus. Õppevara ja metoodikad. <https://www.innove.ee/oppevara-ja-metoodikad/keelekumblus>.

Koolivõrgu programm 2016–2019. Haridus- ja Teadusministeerium. https://www.hm.ee/sites/default/files/lisa_4_koolivorgu_programm_2016-2019.pdf.

Koolivõrgu programm 2018–2021. Haridus- ja Teadusministeerium. https://www.hm.ee/sites/default/files/4_koolivorgu_programm_2018-2021.pdf.

Kosher, H., Ben-Arieh, A. (2017). What children think about their rights and their well-being: A cross-national comparison. *American Journal of Orthopsychiatry*, 87(3), pp. 256–273.

Kutsar, D., Kasearu, K. (2017). Do children like school – crowding in or out? An international comparison of children's perspectives. *Children and Youth Services Review*, 80, pp. 140–148.

Kutsar, D., Raid, K., Soo, K. (2018). Rahvusvaheline laste heaolu uuring – võimalus arendada lastekeskset statistikat. *Eesti Statistika Kvartalikirj*, 1, pp. 21–28.

Kutsar, D., Soo, K., Mandel, L.-M. (2019a). Schools for well-being? Critical discussions with schoolchildren. *Journal of Emotional Education*. (Forthcoming).

Kutsar, D., Soo, K., Strózik, T., Strózik, D., Grigora, B., Bălătescu, S. (2019b). Does the realisation of children's rights determine a good life in eight-year-olds' perspectives? A comparison of eight European countries. *Child Indicators Research*, 12, pp. 161–183.

Lansdown, G., Jimerson, S. R., Shahroozi, R. (2014). Children's rights and school psychology: Children's right to participation. *Journal of School Psychology*, 52(1), pp. 3–12.

Lapse õiguste konventsioon. *Riigi Teataja II* 1996, 16, 56.

Layard, R., Hagell, A. (2015). Healthy young minds: transforming the mental health of children. Teoses J. F. Helliwell, R. Layard, & J. Sachs (Eds.), *World happiness report 2015*. New York: Sustainable Development Solutions Network. <http://worldhappiness.report/ed/2015/>.

OECD (2016), *PISA 2015 Results (Volume I): Excellence and Equity in Education*, PISA, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/9789264266490-en>. https://read.oecd-ilibrary.org/education/pisa-2015-results-volume-i_9789264266490-en#page4.

Põhikooli riiklik õppekava (2018). *Riigi Teataja I*, 14.02.2018, 8.

Põhikooli- ja gümnaasiumiseadus (2018). *Riigi Teataja I*, 22.01.2018, 3.

Rees, G., Main, G. (Eds.) (2015). *Children's views on their lives and well-being in 15 countries: An initial report on the Children's Worlds survey, 2013–14*. York, UK: Children's Worlds Project (ISCWeB).

Täht, K., Konstabel, K., Kask, K., Rannikmäe, M., Rozgonjuk, D., Schults, A., Soobard, R.

Tõugu, P., Vaino, K. (2018). Eesti ja vene õppekeeleka koolide 15-aastaste õpilaste teadmiste ja oskuste erinevuse põhjuste analüüs. Tartu Ülikool. https://www.hm.ee/sites/default/files/uuringud/pisa_ev_raport_0507_006.pdf.

KUI TAVAPÄRASTEST MÕÖTMISVIISIDEST EI PIISA: KES ON LAPSE PEREKOND?

Dagmar Kutsar
Tartu Ülikool

Kadri Raid
Statistikaamet

Kuidas perekonda määratleda, see on sotsiaaluuringute kesksemad metodoloogilisi küsimusi. Statistikas kasutatakse peale perekonna mõiste ka leibkonna mõistet. Artiklis antakse ülevaade, millistes leibkondades lapsed tänapäeval elavad ja keskendutakse sellele, kuidas lapsed perekonda mõistavad. Eesmärk on laste arusaama kaudu lisada uus vaade perekonna ja leibkonna tavapärasele käsitlusele.

Sissejuhatus

Artiklit ajendas kirjutama laste subjektiivse heaolu¹ rahvusvahelise prooviuringu kogemus 2017. aasta kevadel. Selgus, et lastel võib olla ootamatult keeruline vastata mõnele esmapilgul lihtsale küsimusele oma leibkonna kohta.

Näiteks küsiti ankeedis „Mitu inimest elab sinu peres, kellega sa koos elad (sealhulgas sina ise)?“. Selle peale küsis 10-aastane tüdruk: „Minu isa töötab Soomes ja on palju aega ära. Kas ma tema ka arvestan?“ Intervjueerija tunnistas, et leibkonda ei olegi nii lihtne määratleda. Kas näiteks selle lapse jaoks on tegemist ühe või mitme leibkonnaga?

Küsimus „Mitu sissetulekut toovad inimest on sinu peres?“ tekitas 12-aastaselt poisil kahtluse: „Kolm. Minu ema, isa ja kasuisa. Kas ma võin ikka kasuisa ka panna?“ Küsitleja tunnistas, et kodumajapidamiste piirid ei ole alati selged, vähemalt raha andmise lapsele võivad vanemate leibkonnad olla omavahel jaganud või osaliselt ühendanud. Veelgi enam, kas isa ja kasuisa võiks tulu alusel leibkonda jagada?

Küsimuse peale „Mitu tuba on sinu kodus?“ päris 11-aastane tüdruk: „Ma elan osa ajast ema ja osa ajast isa pool, kas arvestan tubasid mõlemal pool kokku?“ Prooviuringust selgus, et ootamatult paljud lapsed elasid äärmiselt lähedates tingimustes, eeldatavasti oli neil n-ö kaks kodu, mis nende arvates on loomulik.

Artikli eesmärk on tuua näiteid perekonna ja leibkonna kui sotsiaalsete nähtuste mõistmise kohta, mis ühtlasi esitab väljakutse tavapärasele statistilisele käsitlusele. Esmalt näidatakse riiklikus statistikas kasutatavate mõistete abil määratletud lastega perekondade rahvusvahelist levimust ning seejärel on keskendutud perekonna ja leibkonna empiirilistele seostele Eestis korraldatud väiksemate uurimuste põhjal. Kogumiku eripära tõttu on tähelepanu keskmesse seatud laste arusaam perekonnast, sest just lapsed on need, kes kõige sagedamini liiguvad eri leibkondade vahel.

Leibkond ja perekond statistikas

Algul oli perekondi statistiliselt vaja mõõta huvi tõttu administratiivsete ülevaadete vastu: kui paljud abielluvad, kui palju sünnib lapsi, kui paljud surevad jne. Esimesed rahvaloendused Euroopas lähevad ajaloos tagasi 19. sajandi algusse, Eestis toimus rahvaloendus 1881. aastal. Eestis oli varem rahvastiku struktuuri dokumenteeritud kirikuraamatutes ja rahvaloendus korraldati piirkonniti aastatel 1867–1870. Statistikasüsteemi arendav riiklik statistika keskbüroo asutati Eestis 1921. aastal. 1922. aastal korraldati rahvaloendus, kus üks oluline uuendus oli eristada majapidamine (enam-vähem nagu praegune leibkond) ja perekond (tänapäevase tuumperekonna

¹ „Children's Worlds“ (ISCWeB) kolmanda laine Eesti uuringut ja artikli avaldamist toetab Eesti teadusagentuur (PUT1530).

mõistes). Nenditi, et majapidamine on demograafiline mõiste, mis ei tarvitse tegelikult kokku langeda perekonnaga. (Tiit, 2011)

Euroopa riikide ühendamise arenedes suurenes vajadus ühtse statistika ja sarnaste sotsiaalsete näitajate järele, mida hakkas keskselt koordineerima Eurostat, mille asutas Euroopa Majandusühendus 1958. aastal. Perekonna kohta ühtse statistika kogumine pörkas aga sotsio-kultuurilistele, poliitilistele ja majanduslikele traditsioonidele ning riikide poliitikale ja ideoloogiale, mida oma raamatus kirjeldavad täpsemalt Hantrais ja Letablier (2014). Eestis on rahvusvaheliselt harmoneeritud andmeid võimalik koguda alates iseseisvuse taastamisest 1991. aastal. Statistikaamet oli 1997. aastaks üle võtnud enamiku Eurostati väljatöötatud definitsioonidest. Alates 2000. aastal Eestis korraldatud rahva ja eluruumide loendusest on statistikaameti kogutud statistika tunnistatud rahvusvaheliselt võrreldavaks (Kutsar ja Tiit, 2000).

Rahvusvaheliselt võrreldava statistika kogumisel perede kohta lähtutakse leibkonna ja tuumperekonna mõistest. Leibkonda defineeritakse kui „ühises põhjeluruumis (ühisel aadressil) elavaid isikuid, kes kasutavad ühiseid raha- ja/või toiduresse ja kes ka ise tunnistavad end ühes leibkonnas olevaks“. Kui leibkonna võivad moodustada üks või mitu isikut, siis perekond algab kahest leibkonnaliikmest. Tuumperekonna moodustavad paar; paar lapse või lastega; üksikvanem lapse või lastega. Paari võivad moodustada nii sama- kui ka erisoolised partnerid, kes on omavahel abielus, registreeritud või registreerimata kooselus. Tuumperekonna moodustavad näiteks ka vanavanemad koos lapselastega. (Tiit, 2011: 79–80) Kõnealune määratlus võimaldab meil statistiliselt tuvastada perekonnad, kes elavad samal elupinnal ja on omavahel seotud kui paar või (vana)vanemad ja lapsed.

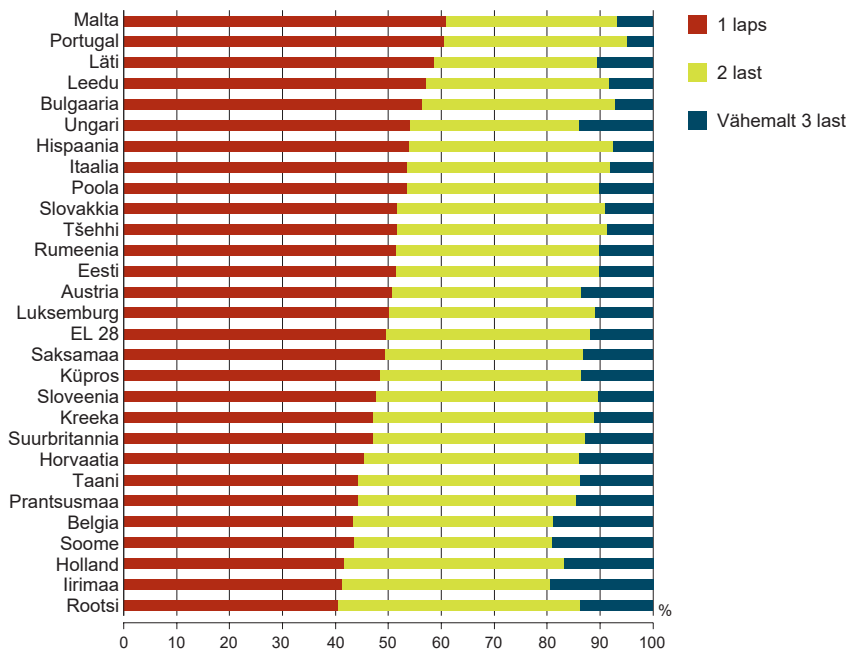
Tegelik elu aga on näidanud, et tuumperekond sellises käsitluses on vaid üks võimalikest perekonna vormidest, mistõttu on luhtunud ka püüe perekonda üheselt defineerida. Nimelt on perekonnauurijad rahvusvaheliselt leidnud, et perekonnal puudub universaalne määratlus eeskätt selle mõiste mitmetahulisuse tõttu. Trosti (1999) järgi võib perekonda määratleda nii teoreetiliselt, funktsiooni järgi, fenomenoloogiliselt kui ka empiirilisel. Nii nagu leibkonna formaalse määratlemise korral küsitakse leibkonnaliikmelt selle subjektiivse koosluse kohta, on perekonna tegelikul määratlemisel subjektiivsusel veelgi suurem osa. Seetõttu ei pruugi perekond piirduda tuumperekonna ega konkreetse leibkonnaga. Samuti võib perekonna subjektiivne liikmelisus muutuda mõne elusündmuse tõttu, kui perre lisandub või sealt arvatakse välja liikmeid, samuti erineda sama pere liikmete hinnangu kohaselt. Ka oma perekonna määratlemise tingimused võivad pereliikmeti erineda. Seega võib leibkonnas olla inimesi, kes subjektiivsesse perekonda ei kuulu, ja perekonnas neid, kes ei kuulu subjektiivselt määratletud leibkonda. Peale selle liiguvad inimesed elu jooksul ühest leibkonnastruktuurist teise. Niisuguseid muutusi võib aja jooksul olla õige mitu nii pereliikmete arvu suurenemise kui ka kahanemise suunas.

Lastega leibkonnad tavapärasest statistilises käsitluses

Tavaliselt määratleb statistiliste ülevaadete tarvis leibkonna liikmelisuse seda esindav üks leibkonnaliige, nagu see on näiteks Euroopa Liidu sisetulekute, elamistingimuste ja sotsiaalse tõrjutuse uuringus (EU-SILC)², mis ongi lastega leibkondadest ülevaate andmisel aluseks võetud. Selle järgi moodustasid lastega leibkonnad kõigist leibkondadest Euroopa Liidus 2017. aastal ligi kolmandiku, Eestis aga neljandiku. Eristades lastega leibkondi seal kasvavate laste arvu järgi (joonis 1), selgub, et Euroopa Liidus on pooled lastega leibkonnad ühelapselised, kusjuures Maltal on neid kõige enam (61%) ning Rootsis kõige vähem (41%). Eesti asub Euroopa Liidu keskmise lähedal (51%). Kahe lapsega leibkondi on Euroopa Liidus ja Eestis üsna sarnaselt: vastavalt 39% ja 38%. Kõige rohkem on kahe lapsega leibkondi aga Rootsis (46%). Vähemalt kolme lapsega leibkondi on Eestis 10% ja Euroopa Liidus natuke enam: 12%, kõige rohkem on selliseid leibkondi Iirimaa (20%).

² EU-SILC-is käsitletakse sõltuva lapsena kõiki alla 18-aastaseid ja 18–24-aastaseid isikuid, kes on majanduslikult mitteaktiivsed ja elavad koos vähemalt ühe vanemaga.

Joonis 1. Leibkonnad laste arvu järgi Euroopa Liidu riikides, 2017

Allikas: Eurostat.

Kui lähtuda statistilistes ülevaadetes kasutatavast tuumperekonna mõistest, eristamata bioloogilisi vanemaid ja kasuvanemaid, siis millistes tuumpere ja leibkonnastruktuurides lapsed 2017. aastal Euroopa Liidu riikides elasid? Jooniselt 2 selgub, et enamik lapsi kasvab abielus vanematega leibkonnas (68%). Kõige suurem on abielus vanematega leibkonnades kasvavate laste osatähtsus Kreekas (92%) ja väiksem Prantsusmaal (51%). Eestis kasvab abielus vanematega leibkonnades 53% lastest ja sellega oleme Euroopa Liidus tagantpoolt teisel kohal.

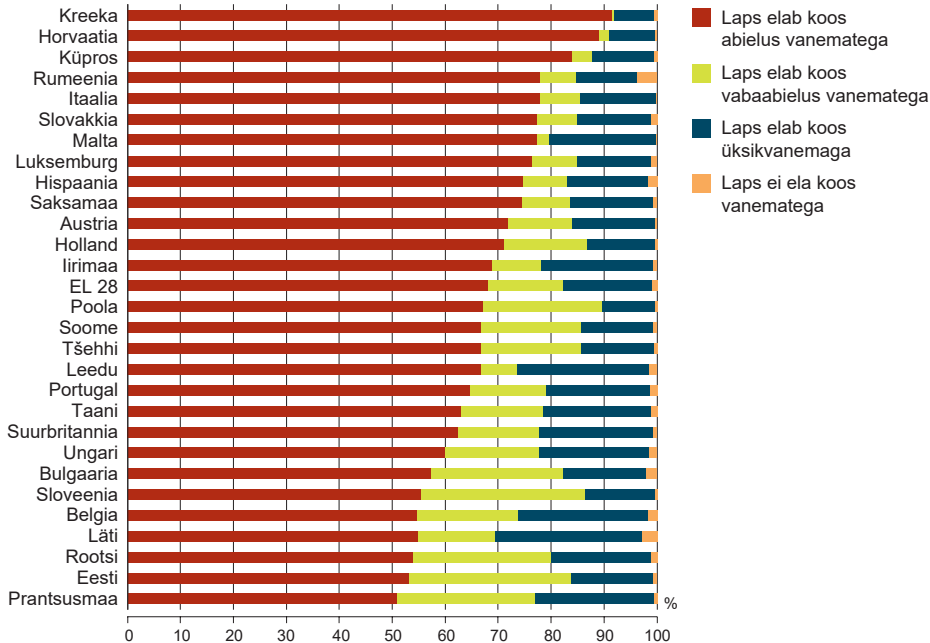
Vabaabielus vanematega leibkonnades kasvab Euroopa Liidus 14% lastest. Kõige suurem on vabaabielus vanematega leibkonnades kasvavate laste osatähtsus Sloveenias ja Eestis (31%), mis on kaks korda suurem Euroopa Liidu keskmisest. Kõige väiksem on vabaabielus vanematega leibkonnades kasvavate laste osatähtsus aga Kreekas, kus neid oli alla ühe protsendi.

Üksikvanema leibkonnas kasvas Euroopa Liidus 2017. aasta andmetel 17% lastest. Kõige enam on neid lapsi Lätis (28%), kõige vähem aga Kreekas (8%). Eestis on üksikvanemaga leibkonnades kasvavate laste osatähtsus 16%, mis on Euroopa Liidu keskmisest veidi väiksem.

Kuigi enamik lastest elab koos oma vanema(te)ga, on ka neid, keda kasvatab keegi teine. Vanematega ühes leibkonnas ei elanud veidi alla 1% Euroopa Liidu lastest. Kõige enam oli vanematest eraldi elavaid lapsi Rumeenias (4%), kõige vähem Itaalias ja Maltal (0,1%). Eestis oli nende laste osatähtsus ligi üks protsent.

Lastega leibkondi Eestis iseloomustab Euroopa Liidu teiste riikidega võrreldes see, et vähem on abielus vanematega ja rohkem vabaabielus vanematega leibkondi.

Joonis 2. Lapsed Euroopa Liidu riikides leibkonnatüübi järgi, 2017

Allikas: Eurostat.

Joonisel 2 kujutatud perestruktuurid on ühe, s.t mõõtmishetke väljavõtte, mis sisaldavad nähtamatuks jäävat struktuurset mitmekesisust ja selle muutust. Kui üks vanematest asub perest eemale elama, siis moodustavad vanemad eraldi leibkonnad ja üsna sageli tekib ka uus peretuum. Kord ühe ja siis teise vanema juures elades pendeldavad lapsed leibkondade (ja peretuumade) vahel. Leibkondade vahel liiguvad ka vahendid, näiteks lapse elatISRaha, kuid jagatakse ka lapse aega ja hoolitsetakse tema vajaduste täitmise eest.

Kärgperesid on tänapäeval üha rohkem. Seal kasvab lapsi, kelle öde või vend elab eemal, teise bioloogilise vanema juures, poolõde või -vend aga tema enda juures; peale selle elavad kusagil mujal tema pärisvanema lapsed, kellega laps samuti tihedalt suhtleb. Selles näites on laps seotud laia inimeste võrgustikuga, mis koosneb temaga nii bioloogiliselt, poolbioloogiliselt kui ka mittebioloogiliselt seotud inimestest, keda laps subjektiivselt oma pere liikmeteks võib pidada.

Järgnevalt vaadeldakse, milliseid isikute kooslusi lapsed ise tõenäolisemalt perekonnaks peavad ja millised on põhilised tegurid, mis neist erinevatest kooslustest perekonnad teevad.

Kes moodustavad lapse arvates perekonna?

Marika Roots (2010) kohandas Jan Trosti ja Irene Levini perekonna määratlemise küsimustiku (Levin, 1990; Levin ja Trost, 1992) Eesti oludele ning küsitles 104 kuuenda klassi 12–13-aastat õpilast, et selgitada välja, milline inimeste kooslus on nende sõnul perekond. Lastele esitati Trosti ja Levini meetodika järgi näiteid erinevatest inimeste kooslustest ning küsiti, kas need inimesed moodustavad lapse arvates perekonna. Lastel paluti oma vastuseid ka põhjendada.

Uurimusest selgus, et kuigi oma bioloogilisi lapsi kasvatavad abielus inimesed on laste hinnangul vaieldamatult perekond, siis õiguslik alus ei pruugi perekonna määratlemisel olla ainus kriteerium. Kui registreerimata kooselu on kestnud aastaid ja paaril on ühised lapsed, siis vaid 7% laste arvates sellest siiski ei piisa, et pidada niisugust rühma perekonnaks. Ülejäänud 93% leidsid erinevaid põhjusi, miks kooselul põhinev ja oma lapsi kasvatav kooslus siiski on perekond. Näiteks:

„... jah, mõnes mõttes ikkagi on nad perekond, sest abielu ei olegi tegelikult nii suur asi, aga neil on kaks last selle abielu asemel ja nad on juba 10 aastat koos olnud“ (poiss); „... sest et põhiline on armastus ja kokkuhoidmine, mitte see, kas see on paberil kirjas, et te pere olete ...“ (tüdruk). Siiski väärtustavad lapsed abielu kui kindlustunde loojat: „... jah, siis näiteks hakkavad ema või isa mingi võõra mehe või naisega käima, aga kui oled abielus, siis oled lubaduse andnud, et ei käi ja siis on kohe kindlam.“ (poiss) Seega on kindlustunne ja head suhted samuti niisugune alus, et perekonna tunnustega rühma perekonnaks pidada.

Perekonna struktuuris toimuvad aja jooksul ootuspärased muutused. Näiteks kui omaette elama asub täisealiseks saanud öde või vend, siis valdav enamik lastest peab neid endiselt samasse perekonda kuuluvaks. Kui aga eemale elama asub üks vanematest, siis see ei ole perekonna arenguga kaasnev ootuspärane muutus. Seetõttu muutub ka perekonna määratlemine laste jaoks keerulisemaks. Lastes tekitavad dilemma perekonna õiguslikud piirid (vanemate abielu ja lahutus), bioloogilised ja normatiivsed piirid (pärisvanem peaks elama lastega koos) ning ruumilised piirid (elamine koos või eraldi). Just need piirid toovad laste hinnangutes välja traditsioonilised hoiakud: „... põhimõtteliselt perekond lagunes laiali, kui minnakse elama teise linna otsa“ (poiss); „... ei ole [perekond] sellepärast, et ema ja isa on lahutatud“ (tüdruk); „... laps on ema ja isaga perekond, aga ema ja isa ei ole omavahel perekond“ (tüdruk); „... on küll noh, sest ema ja isa küll hästi läbi ei saa, aga Tiit [lapse nimi], ma arvan, et saab ema ja isaga päris hästi läbi ... kui lapsi ei oleks, siis oleks ema ja isa juba teab kus laiali, ei räägikski enam, aga lapsed viivad ema ja isa vahel kokku ja siis natuke ikka räägivad“ (poiss). Seega, laste arvates hoiab bioloogiline side perekonna liikmelisuse alles, kuid lahutus (õigusliku piiri katkemine) lõpetab selle.

Sageli tuleb lapse ellu pärast vanemate lahkuminekut uusi leibkonnaliikmeid (vanema elukaaslane või uus abikaasa) ja perre võib lisanduda ka lapsi. Rootsi (2010) uurimusest selgus, et leibkonda uue liikme pereliikmeks võtmine on ühises leibkonnas elamise faktist, kuid veelgi enam mõjutab seda lapse ja lisandunud isiku suhete iseloom: „... jah, ema on kõigi tüdrukute ema ... jah, et ta [ema elukaaslane] pole nende päris isa, aga ta on ikkagi pereliige ... noh, ta võttis isa koha nagu üle ja neil on emaga ühine tütar ka“ (tüdruk). Mõne lapse jaoks jääb bioloogiline piir oluliseks perepiiri määrajaks, millest tulenevalt ka peres elav uus täiskasvanu pereliikmete hulgast välja jäetakse: „... ei ole jah, sest see uus mees ei ole laste isa ja siis on nagu lihtsalt ema ja kaks last ja mingi võõras mees“ (poiss). Küll võib lapse jaoks määravaks saada poolõe või -venna ilmumine perre, kes seob leibkonna ühiseks kärgpereks.

Rootsi (2010) uurimusest selgus, et vanemate abielu on küll perekonna määratlemise oluline tegur, kuid bioloogiliste sidemete korral (nt (pool)õed või -vennad) on vanemate kooselu sellega samaväärne. Selgus ka, et uuringus esitatud koosluste kirevus tekitas lastes normatiivset segadust. Kõige raskem oli perekonnaliikmena määratleda perest lahkunud bioloogilist vanemat ja bioloogilise vanema uut kaaslast. Siin on määravad nii poolõe või -venna (bioloogilise sideme) lisandumine kui ka omavahelised suhted. Trosti (1999) perekonna käsitlustele viidates määratlevad lapsed perekonda kogemuslikult, lähtudes üldistest ühiskonnas levinud normidest, oma tähelepanekutest ja suhete eripärast.

Järgnevalt on täpsemalt uuritud, kuidas lapsed määratlevad oma subjektiivset perekonda ja kuidas see seostub tema leibkonnaga.

Kes on kärgpere lapse perekond?

Kui lapse perekonnas toimuvad muutused, näiteks üks vanematest asub eraldi elama ja loob uue pere, siis tekib küsimus, kas lapsel on üks või mitu perekonda. Perekonna mõiste ise viitab pigem tervikule. Levini (1994) järgi kujutavadki lahuselavate vanemate lapsed perekonda erinevalt. Laps võib end pidada ema, isa või mõlema perre kuuluvaks, kuid ta võib jääda ka nende vahele, subjektiivselt kuulumata otseselt kummassegi. Näiteks elas Rootsi (2010) uuringus osalenud poiss ema juures koos ema abikaasa ja nende ühise lapsega ning külastas isa uut peret aeg-ajalt ning põhjendas oma vastust kärgperetüüpi koosluse kohta järgmiselt: „... ma ei tea, tegelt ikka ei ole perekond, sest kui ema ja isa on ikka lahku läinud, siis sa oled ikka nagu võõras perekonnas ja sul

ei ole enam kõik enda sugulased, sulle on kõik peaaegu võõrad.“ Teada on, et ema peres elades on sel poisil ainsana erinev perekonnanimi, mis võib olla üks tegur, miks laps ennast muutunud kooslusega perekonnas võõraks peab.

Marsolini (2000) käsitluses on kärgpere kolmeosaline võrgustik: sellesse kuuluvad praegune perekond, vanema endine perekond ja uue elukaaslase endine perekond. Seega ei toimi kärgpere eraldiseisvalt, vaid suhtes pereliikmete endiste perekondade või leibkondadega. Cheali (2007) sõnul nõuavad kärgpere perepiiride taasloomist ja osaliste teatavat omavahelist konsensust.

Eva Mägi (2016) küsis viiel 7–14-aastaselt kärpripes elavalt lapselt, millised on kärpripedes elavate laste perepiirid, rakendades Irene Levini (1990) ning Levini ja Trosti (1992) välja töötatud perestruktuuri uurimise meetodit. Selgus, et lapse perekonda kuuluvad need inimesed, kes lapsele emotsionaalset turvatunnet pakuvad ja kellega nad palju suhtlevad. Sellest tulenevalt võib lapse pere piiridest välja jääda nii eemal elav isa kui ka lapsega koos elav ema elukaaslane või uus abikaasa. Mägi (2016) tööst selgus, et leibkonna koosseisu muutumine tekitab lapse elus pinget, segadust ja kaob turvatunne. Näiteks kirjeldab üks kärpripes elav poiss isast eemaldumist järgnevalt: „Et oleme hakanud vähem suhtlema ja lisaks ta kolis ära. Siis ma käisin tal vahepeal külas, aga nüüd ta sai endale ühe lapse koos oma uue naisega, ehk siis tema on mu poolde, aga ta mulle väga ei meeldi ja seepärast ma ei käi seal.“ Isa selle poisi praegusesse perekonda enam ei kuulu, ka ei ole ta veel omaks võtnud ema elukaaslast, väites: „Ma loodan, et kui ta jääb meiega elama, siis ma saan teda rohkem tundma õppida ja ta muutub lähedasemaks mulle. /.../ Ta võiks olla rohkem avatud ja rääkida minuga rohkem, sest praegu on hästi vaikne ja tagasihoidlik. Võiks rohkem käia minuga koos kuskil ja üldse minu ja emaga.“ Paistab, et laps on valmis lisandunud leibkonnaliiget oma subjektiivsesse peresse võtma pärast seda, kui suhted uue liikmaga peres on muutunud tihedamaks.

Kärpripes elavate laste segadus väheneb, kui lapse eraldi elavad vanemad suudavad omavahelised pinged rahumeelselt lahendada ja sõbralikult suhelda. Lapsed väärtustavad perekonda hästitoimiva võrgustikuna, mis ületab ühe leibkonna piirid ja haarab mitut peretuuma. Näiteks üks kärpripes elav laps, kes suhtles aktiivselt oma eemal elava isaga, väitis: „Mulle meeldib seal peres elada. Mulle meeldib see, et kõik armastavad ja ei lähe nagu tülli. Sellepärast see ongi kõige parem pere, ma ei muudaks midagi paremaks!“

Perekond kui võrgustik

Šveitsi perekonnauurija Eric Widmer kolleegidega on uurinud täiskasvanute ja eakate subjektiivseid perekonnamääratlusi. Oma uurimuses näitasid nad perepiiride ümberhindamise protsessi pärast partnerite eraldi elama asumist. Selgus, et on neid, kes püüavad võimalikult palju endiseid sidemeid alles hoida ja säilitada endise kaasa pereliikmena, jättes samal ajal perekonnast välja uue elukaaslase. Rohkem on siiski levinud, et kärpripes loonud täiskasvanud käsitavad oma perena seda, kus nad parajasti elavad (Castrén ja Widmer, 2015). Autorid leidsid, et naised on meestest vähem kaasavad, s.t keskenduvad perepiiride korrigeerimisel uuele tuumperele, jättes välja varasemast leibkonnast lahkunud liikmed. Lahkumine ja kärpripes loomine tähendab täiskasvanu jaoks peresuhete ümberkorraldamist (luuakse uus tuumperes), kuid laps eelistab bioloogilise pere jätkumist kahes tuumperes. Seepärast võib ta oma pereliikmete hulka lisada juurdetulnud mitte- ja poolbioloogilisi liikmeid mitmest leibkonnast ja peretuumast. Nõnda loob ta paindlike piiridega kärpripes(de) võrgustiku, mida toetab lapse liikumine mitme peretuumaga ehk võrgustiku osade vahel (elab kärpripes, suhtleb eemal elava vanemaga ja tema (kärpripes) perega).

Tundub, et perekonna kui võrgustiku arengut takistavad ja mõne eelduslikult pereliikme kaasamata jätmist võimendavad traditsioonilised tuumperesega (isa-ema-laps(ed) seotud normid ja väärtused ning ühiskonna heteronormatiivsus. Näiteks oli Mägi (2016) uuringus osalenud kärpripes lastel raske tunnistada korraga oma pere liikmeks kahte isa: bioloogiline ja nn sotsiaalne. Siinkohal tegid lapsed pigem leibkondlikust kuuluvusest lähtuva valiku: pereliige on see, kellega elatakse koos. Küll aga võivad ideaaljuhul kaks samasoolist eritüüpi vanemat (oma vanem ja ema või isa elukaaslane) eksisteerida koos või on mittebioloogilise isa asemel bioloogiline isa hoopiski mõni

aeg pärast eraldi elamist perekonnas tagasi. Castrén ja Widmer (2015) leidsid, et sageli juhib laste perepiiride määramist nendega koos elav ema, siis kui ta on ebasõbralik eemal elava vanema vastu nii sõnades kui ka käitumisega, piirates isaga suhtlemist.

Anneli Djakivi (2018) uuris kaheksalt 12–13-aastaselt lapselt, kelle vanemad elasid lahus, nende perekonna kohta, rakendades Eric Widmeri (Castrén ja Widmer 2015; Widmer ja La Farga 2000) perekonnavõrgustiku uurimise kvalitatiivset meetodit. Lastel paluti esiteks nimetada kõik, kellega ta koos elab, seejärel, kes kuuluvad tema perekonda, ning vastata intervjuu küsimustele. Seejärel koostas laps oma peresuhete kaardi. Selgus, et laste perekonna võrgustikud on väga erinevad: need võivad vaid üht leibkonda haarata, kuid sisaldada ka inimesi mitmest leibkonnast, nii bioloogiliselt kui ka mittebioloogiliselt seotud isikuid ja lemmikloomi, kes isegi ei pruugi elada lapsega iga päev koos. Ühes rahvusvahelise konverentsi ettekandes kommenteeris Eric Widmer lemmikloomade lisamist oma subjektiivse pere liikmeks (sagedamini tuleb see ette lastel ja eakatel) väitega „Lemmikloomad armastavad tingimusteta“.

Djakivi uurimuses oli näiteks Kadri (13 a) lai ja hästitoimiv perekonnavõrgustik. Ta elas koos ema, õe ja kassiga, kuid tema perekonda kuulusid ka eemal elav isa, kellega Kadri veetis igal nädalal aega, ning vanaema ja vanaisa, kellega ta samuti suhtles tihedalt. Kadri lisas oma perekonnaliikmeteks kaks sõbrannat, kelle kohta ta ütles, et nad on omavahel nagu õed. Kadri usaldusalused olid ka kass ja vanavanemate juures elav jänes, kellele ta aeg-ajalt oma muresid kurtis, mistõttu ta leidis, et ka nemad on tema perekonna liikmed. Kärgpere võrgustiku esindaja Mari (12 a), kes elas koos ema, kasuisa, kahe õe ja peatselt sündiva poolõega, nimetas oma perekonnaliikmetena ka eemal elavat pärisisa, vanaema ja onu peret. Isa oli Mariga koos elades olnud ema vastu vägivaldne, seetõttu ei soovi ema isaga suhelda. Isa toetas Marit vaid rahaliselt ja Mari leidis rohkem toetust kasuisalt kui pärisisalt, mistõttu pidas Mari oma elus kasuisa pärisisast olulisemaks ning kindlalt oma pere liikmeks. Isa ja kasuisa ei olnud Marile teadaolevalt omavahel kunagi kohtunud. Mari perevõrgustik paistab hästi toimivat, kuid võrgustiku eri osad on omavahel vähe seotud ja hajusad. (Djakivi, 2018)

Djakivi (2018) esitatud näites elas Paul (12 a) koos emaga ja tema perevõrgustik oli eelmistega võrreldes oluliselt hõredam ning toetas teda vähem. Paul märkis, et tema perekonda kuuluvad peale ema ka eemal elav isa, kaks täiskasvanud õde, vanavanemad ja onu. Paul väitis, et isa ja üks õdedest temaga ei suhtle, kuigi Paul seda sooviks, ning Pauli jaoks tähtis vanaema kass ei ole enam elavate hulgas. Tõenäoliselt olid isa ja vähemalt üks õde Pauli oma subjektiivselt perekonnast välja jätnud. Lapse perekond kui võrgustik võib aga jääda ka ühe leibkonna piiridesse. Selle näide on Annika (12 a), kes uuringu ajal elas emaga, tal oli vend ja kolm lemmiklooma. Ta pidas ema ja venna juures oluliseks, et nad hoolivad temast, aitavad mure korral, kuulavad teda ja püüavad mõista. Lemmikloomade kohta selgitas Annika, et kui lemmikloom võtta, siis ta saab pereliikmeks. Annika suhtles eemal elava isaga üsna vähe ega pidanud teda oma pere liikmeks, kuigi isa toetas teda rahaga. Isalt saadava toetuse kaudu olid Annika ja tema isa leibkonnad omavahel seotud.

Seega on laste jaoks perekonna määratlemisel küll olulised bioloogilised sidemed, kuid veel tähtsamad on pereliikmete lähedased suhted.

Kokkuvõte

Rahvusvahelises statistikas määratletakse perekond kokkulepitud definitsiooni alusel, mis põhineb leibkonna struktuuril ja funktsioonil. Subjektiivne perekond aga on kogemuslik ja võib statistikas kasutatavast tuumperekonnast erineda. Võrdlev statistika näitab, et lapsed kasvavad nüüdisajal üles väga erinevates tuuperedes. Seega on perekonnad tänapäeval eripalgelised ja mitmetahulised ning nende määratlemine kokkulepitud metoodika põhjal võib vaid osaliselt kajastada tegelikku olukorda.

Perekonda saab käsitleda ka empiirilisel, uurides inimeste subjektiivseid perekonnakooslusi. Arvamus, kuidas perekonda kuulutakse, on subjektiivne ja muutub aja jooksul, mis eelkõige tähendab, et sama inimese pere liikmelisus võib eri ajal erineda. Veelgi enam, samas leibkonnas

elavate inimeste subjektiivse pere piirid ei pruugi täielikult kokku langeda. Näiteks, lapse subjektiivsel perekonnal võib olla mitu tuuma; lahkunud pereliige võib subjektiivses perekonnas alles olla; mõni inimene, kellega koos elatakse (nt vanema või iseenda elukaaslane) ei pruugi mahtuda pere subjektiivsesse raami, või inimene, kellega koos ei elata, on subjektiivse perekonna liige (näiteks endine abikaasa ja tema sugulased). Pereliikmetena võidakse nimetada sõpru ja abilisi (nii oma- kui ka vastassoost) ning lemmikloomi. Mitte ainult tuumperekond, vaid ka leibkond võib laieneda väljapoole leibkonna piiri, kui leibkonnad kasutavad mitmesuguseid vahendeid osaliselt koos, näiteks laste liikumise tõttu vanemate eraldiasuvate leibkondade vahel ning lapsi rahaga toetades.

Widmer ja La Farga (2000) rõhutavad, et leibkonnauuringutes ei piisa enam lihtsast ühele leibkonnale keskendumisest, vaid tuleb leida uusi meetodeid, mis võimaldavad analüüsi haarata laiemal perekonnakontekstil, kus vaadeldav leibkond toimib võrgustikuna. Widmer ja La Farga soovivad välja töötada uusi sotsiaalseid võrgustikke mõõtvaid meetodeid, mis võimaldaksid uurida keerukaid perekonnataolisi kooslusi, eelkõige pärast vanemate kooselu lõppemist või abielu lahutamist. Tulles tagasi artikli sissejuhatuse juurde, on ootuspärane, et lastes tekitab segadust lihtsatele leibkonda käsitlevatele küsimustele vastamine, mistõttu tuleb edaspidi lastega korraldatavates uuringutes seda silmas pida.

Allikad

Castrén, A.-M. ja Widmer, E. (2015). *Insiders and outsiders in stepfamilies: Adults' and children's views on family boundaries*. *Current Sociology*, 63(1): 35–56.

Cheal, D. (2007). *Family Theory*. G. Ritzer (toim). *Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Blackwell Publishing.

Djakiv, A. (2018). *Perekond kui võrgustik: lapse perspektiiv [Family as a network: the child's perspective]*. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool. Juh. D. Kutsar.

Hantrais, L., Letablier, M.-T. (2014). *Families and Family Policies in Europe*. Routledge.

Kutsar, D., Tiit, E.-M. (2000). *Comparing socio-demographic indicators in Estonia and the European Union*. Ed by L.Appleton, *Cross-National Research Papers Sixth Series Improving Policy Responses and Outcomes to Socio-Economic Challenges: Changing Family Structures, Policy and Practice* Spatio-Temporal Dimensions of Economic and Social Change in Europe. 36-46. [http://www.xnat.org.uk/CrossNatResearchPapers/XNAT6\(2\).PDF](http://www.xnat.org.uk/CrossNatResearchPapers/XNAT6(2).PDF) (20.12.2018).

Levin, I. (1994). *Stefamilien – variasjon og mangfold [The stepfamily–Variety and diversity]*. Oslo, Norway: Aventura.

Levin, I. (1990). *How to define a family*. *Family Reports* 17. University of Uppsala.

Levin, I., Trost, J. (1992). *Understanding the concept of family* *Family Relations*, 41(3): 348–351.

Marsolini, M. (2000). *Blended Families. Creating Harmony as You Build a New Home Life*. Chicago: Moody Publishers.

Mägi, E. (2016). *Kärgperes elavad lapsed: lapse perspektiiv*. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool. Juh. D. Kutsar.

Roots, M. (2010). *Perepiirid laste käsitluses. [Family boundaries in children's perspectives]*. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool. Juh. D. Kutsar.

Tiit, E.-M. (2011). *Eesti rahvastik. Viis põlvkonda ja kümme loendust. [Population in Estonia. Five generations, five civil censuses]* Tallinn: Statistikaamet.

Trost, J. (1999). *Family as a set of dyads. Concepts and definitions of family for 21st century* (79–80). Binghamton: The Haworth Press.

Widmer, E. ja La Farga L.-A. (2000). *Family networks: A sociometric method to study relationships in families*. *Field Methods*, 12(2): 108–128.

LAPSE OSALUSÕIGUSEST LASTE JA TÄISKASVANUTE VAATES

Pirjo Turk, Mari Sarv
Sotsiaalministeerium

ÜRO lapse õiguste konventsiooni artikkel 12 sätestab lapse õiguse väljendada oma vaateid ja avaldada arvamust temaga seotud küsimustes. Selles artiklis on käsitletud lapse osalusõigust ning uuritud laste ja täiskasvanute hoiakuid lastelt arvamuse küsimise kohta. Peale selle on analüüsitud laste kaasärääkimise kogemust eri eluvaldkondades. Artikli empiiriline alus on 2012. aasta „Lapse õiguste ja vanemluse monitooring“ ja 2018. aasta „Lapse õiguste ja vanemluse uuring“.

„Suured inimesed ei saa ju ise kunagi mitte millestki aru, lastel aga on nii tüütu neile ikka ja jälle seletusi anda.“

Antoine de Saint-Exupéry, „Väike prints“
Ott Ojamaa tõlge, Tallinn 1960

Sissejuhatus

Viimastel aastatel on lapse õiguste tagamiseks üha rohkem hakatud keskenduma laste osalemisõigusele otsustusprotsessis. Näiteks poliitika kujundamisel on sagedamini rõhutatud vajadust kaasata lapsi ja noori nii riigisektori kui ka kodanikualgatuslikus tegevuses. Keskne probleem aga on olnud teadmiste lünk, kuidas julgustada lapsi kaasa rääkima ja olema kaasatud poliitika kujundamisse (Roberts, 2003). Laste ja noorte kaasamist uuringusse võib näha nagu neile antud võimalust kaasa rääkida küsimustes, mis nende elu mõjutavad. Ferran Casas viitab käesoleva väljaande 1. artiklis uurimismeetodite muutumisele, üha enam pööratakse tähelepanu arvamuse küsimisele lastelt ja noortelt ning nende kogemuste uurimisele. Suhtumine lastesse kui tulevastesse kodanikesse ehk täisväärtuslikesse kaasamõtlejatesse alles täiskasvanueas on ekslik (vt nt Jans, 2004). Nagu ka Casas kirjutab, on lapsed oma elu eksperdid ja seetõttu tuleks laste ning noorte elu käsitlevates asjades alati küsida nende endi arvamust.

Artikli alus on lapse osalusõigus (lapse õiguste konventsiooni artikkel 12), s.t lapse õigus väljendada oma vaateid ja avaldada arvamust küsimustes, mis on temaga seotud. Uuritakse laste ja täiskasvanute hoiakuid lastelt arvamuse küsimise kohta. Huvi pakub laste tegelik kaasärääkimise kogemus eri eluvaldkondades. Artikli empiiriline alus on 2012. aasta „Lapse õiguste ja vanemluse monitooring“ ja 2018. aasta „Lapse õiguste ja vanemluse uuring“. Last käsitletakse ühiskonna elus osalejana nii praegu kui ka tulevikus. Ühest küljest annavad uuringu tulemused täiskasvanute kaudu ja laste kaasärääkimist toetavate hoiakute ning kogemuste vahendusel aimu laste osalusõigusest nüüdis-Eestis. Teisest küljest mõjutab praegune kogemus tulevikku ehk laste võimalus osaleda praegu otsustusprotsessis kasvatab neis vastutust, aktiivsust ning demokraatlikku hoiakut. Kompetentsus areneb praktiliste kogemuste põhjal kogu elu jooksul (James ja James, 2008: 35–36), mistõttu on need kogemused ja oskused olulised ka tulevikuvaates ning võimaldavad hinnata, kuidas nii lapsevanemad kui ka laiemalt ühiskond on toime tulnud laste iseseisvaks eluks ettevalmistamisel.

Järgnevatest analüüsides selguvad mõnel teemal nii laste ja täiskasvanute kui ka vastajate sooga seotud hinnangutes olulised sarnasused ning erinevused, mis pakuvad mõtteainet nii poliitikakujundajatele, lastega tegelevatele spetsialistidele, vanematele kui ka üldsusele laiemalt. Kui aga täiskasvanute ja laste hinnangud elukeskkonnale või mõnele sellega seotud ilmingule erinevad, ei tuleks kahtluse alla seada ühe või teise rühma arvamuse õigsust, vaid tähtis on analüüsida, miks kaks sihtrühma tunnevad või arvavad samast nähtusest erinevalt.

Laste ja vanemluse monitooring Eestis

Lapse õiguste ja vanemluse uuring on Eestis korraldatud kaks korda: aastal 2012 ja 2018. Peamine metoodika ja uuritavad teemavaldkonnad töötati välja 2012. aasta küsitluse eel. Mõlema laine teemad olid järgmised: lapse õigused, lapse kuvand, abivajav laps, vanemlus ja distsiplineerimine, laste ja vanemate suhtlus, laste huvitegevus ja vaba aeg ning laste hinnangud igapäevaelule. Korraldamise aastast ja vastaja east olenevalt koosnes ankeet 38–45 küsimusest või küsimuste komplektist. Ankeetidele vastasid nii lapsed kui ka täiskasvanud endale sobivamalt eesti või vene keeles. Küsitluse korraldamiseks moodustati esinduslikud valimid Eesti piirkondade, elanike vanuse, laste õppeklasside (4.–11/12. klass, valdavalt 10–17-aastased) ja rahvuse alusel (eesti ja muu). Valimi moodustamisel tagati lisatingimuse kaudu täiskasvanute esindatus, kellel on alla 18-aastased lapsed (vähemalt 50% vastajatest). Esimese ja teise laine küsitlused erinesid ning seetõttu ei ole tulemused päris täpselt võrreldavad. Kuigi peamised küsimused ja teemad jäid samaks, muudeti küsitlusmeetodit, kohandati ankeedi küsimustikku ja tehti ka väiksemaid muudatusi valimites.

Esimene küsitlus 2012. aastal korraldati paberankeete kasutades. Lapsed täitsid ankeedi ise kooli klassiruumis, täiskasvanute ankeet täideti kodus silmast silma küsitluse käigus. Viimaseks küsitluseks koostati elektrooniline ankeet, mille täitsid täiskasvanud iseseisvalt endale mugaval viisil (valides vabalt koha, aja ja vahendi, mille kaudu küsimustikule vastata). Lapsed vastasid veebiankeedile koolide arvutiklassides. Noorematele lastele (4.–6. klass) korraldati vastamine väiksemas rühmas küsitlaja toel. Silmast silma intervjuu kombineeriti ankeedi elektroonilise täitmisega: lapsed täitsid ankeeti väikeses, kuni viiest lapsest koosnevas rühmas, kus küsitlaja oli vajaduse korral nii tehniliselt kui ka sisuliselt toeks. Vanemad lapsed vastasid iseseisvamalt, enamasti kogu klassiga koos arvutiklassides. Ka neil oli koolitatud küsitlaja vajaduse korral valmis aitama ja selgitusi jagama.

Kinni peeti kõikidest rahvusvaheliselt tunnustatud uuringute hea tava reeglitest (nn ESOMAR-i reeglid), et tagada laste õigused küsitluse käigus. Peale lapse seadusliku hooldaja teavitamise uuringust ja selle eesmärkidest peeti oluliseks, et ka laps ise saab anda nõusoleku uuringus osaleda või vastamisest keelduda. Lastele selgitati uuringu eesmärki ja korraldust lihtsalt ning mõistetavalt. Pärast uuringu sisu ja eesmärkide tutvustamist sai laps küsitluskeskkonda sisenedes esmalt nõustuda uuringus osalemisega või sellest keelduda. Nõusoleku sai laps igal ajal tagasi võtta, katkestades vastamise.

2012. aasta uuringus küsitleti kogu Eestis 998 last, kellest 45% olid poisid ja 55% tüdrukud. Täiskasvanud vastajaid oli 1000, kellest 64% olid naised ja 36% mehed ning 44% oli alaealine laps. Uuringu tellis riigikantselei koostöös õiguskantsleri kantselei ja sotsiaalministeeriumiga ning seda rahastati tarkade otsuste fondist (Euroopa sotsiaalfondi rahastus).

2018. aasta uuringu käigus küsitleti kogu Eestis 1110 last, kellest 48% olid poisid ja 52% tüdrukud. Täiskasvanute valimis oli 1248 inimest, kellest 53% olid naised ja 47% mehed ning 48% oli ka alaealine laps. 2018. aasta uuringu tellis sotsiaalministeerium. Uuringu valmimist toetati Euroopa regionaalarengufondi programmi „Valdkondliku teadus- ja arendustegevuse tugevdamine (RITA)“ tegevusest 2 „Teadmistepõhise poliitikakujundamise toetamine“. Nii 2012. kui ka 2018. aasta uuringu korraldas poliitikauuringute keskus Praxis.

Artiklis on käsitletud lapse õiguste ja vanemluse uuringu üht olulist teemat, mis on laste kaasaráäkimine nende igapäevaeluga seotud otsustes. Nii lastelt kui ka täiskasvanutelt küsiti ühe küsimuste plokiga (ühiksa väidet) lapse ärakuulamise ja arvamusega arvestamise tähtsuse kohta ning lapse arvamuse või kaasaráäkimise vajaduse kohta lapse eluoluga seotud valdkondades. Kõnealused kategooriad olid lapse isiklik eluolu ja keskkond (lapse riided, vaba aeg, kuid ka see, kas meditsiinivõttajad peaks lastele haiguse ja raviga seotud küsimusi selgitama), perekond ja kodu (pere puhkus, elukoht, sh lapse elukoht vanemate lahkumiseku korral, kodukord), koolielu korraldus, lastega seotud teemad kohaliku omavalitsuse korralduses ja seaduste kujundamisel. Need hoiakuid mõõtvad küsimused esitati skaalal „täiesti nõus“ või „pigem nõus“ kuni „pigem ei ole nõus“ või „üldse mitte nõus“. Analüüsis on käsitletud nõustumisena „täiesti nõus“ ja „pigem

nõus“ vastuseid ning mittenõustumisena „pigem ei ole nõus“ ja „üldse mitte nõus“ vastuseid koos, kuid vajaduse korral ka neid eristades.

Lastelt küsiti ka kaasaraäkimise kogemuse kohta samades valdkondades, nagu olid hoiakuid mõõtvad väited. Lapse kogemust uuriti olukorda kirjeldava 16 väite kaudu, nt kui sageli nad on saanud kaasa rääkida isikliku suhtluse, eluolu ja olme valikutest, kodu ja pere küsimustes, koolielu korralduses ja ka vaba aja veetmise kohtade loomisel. Vastusvariandid iga väite korral olid järgmised: „saan alati kaasa rääkida“, „saan enamasti kaasa rääkida“, „mõnikord saan kaasa rääkida ja mõnikord mitte“, „enamasti ei saa kaasa rääkida“, „ma ei tahagi kaasa rääkida“.

Artiklis on peale laste kaasaraäkimise sageduse käsitletud teemade kaupa ka laste hinnangut kaasaraäkimise kogemusele. Kaasaraäkimise kogemusega vastanuteks on peetud kõiki neid, kes valisid mõne järgmistest vastusvariantidest: „saan alati kaasa rääkida“, „saan enamasti kaasa rääkida“ ning „mõnikord saan kaasa rääkida ja mõnikord mitte“. Erinevad teemad tulevad lapse ellu erineva intensiivsusega, mistõttu on kogemuse sageduse kõrval mõnikord kõnekam kogemuse olemasolu, mida saime vastuseid liites hästi kirjeldada. Täpsema ülevaate „Lapse õiguste ja vanemluse uuringu“ meetodikast ning ankeedi küsimused leiab uuringu meetodikat tutvustavast aruandest (Koppel jt, 2018).

Lapse osalusõiguse ja tema arvamuse tähtsus

Tähtis on pöörata tähelepanu laste ja noorte osalusõigusele ning võtta seejuures arvesse lapse arvamust, et tagada lastele heaolu ja kaitse ühiskonnas (kitsamalt perekonnas, koolis, kohaliku omavalitsuse tasandil jne). Kuulates lapse arvamust ja seda arvestades, saavad täiskasvanud otsustada, mis on lapsele parim ja milliseid lapse õigusi on vaja kõige enam kaitsta. Lapse seisukohaga arvestamine ei tähenda, et see on ülimuslik ja lapsel on ainuõigus otsustada. Lapsel on tähtis mõista, et tema arvamus on mõjutanud lõppotsust. Seega on laste kaasamisel äärmiselt oluline selgitamine ja dialoog, et laps saaks aru, millistele argumentidele tuginedes on otsuseni jõutud. Niisugune laste kaasamine ja nende seisukohtadega arvestamine on kooskõlas ka demokraatia põhiprintsiibiga, mille kohaselt tuleb eri ühiskonnarühmade häält kuulata ja nendega arvestada. See seostub kodanike osalemisega oma õiguste rakendamisel ja kohustuste täitmisel kogukonnas, kaasates ka ühiskonna nõrgemaid rühmi. Laste arvamus on tähtis nii praegu kui ka tulevikus. Laps küpseb täiskasvanuks aastatega ja praktiliste kogemuste kaudu, sealhulgas kaasaraäkimist ja eluolu käsitlevate otsuste langetamist harjutades. Seega, et olla aktiivne kodanik, osaleda ühiskonnaelus ja sinna oma osa anda, on vaja juba lapsest peale kogu elu kogemuse kaudu arendada asjaomast pädevust (Graham ja Fitzgerald, 2010; Karu jt, 2012).

Tänapäevane arusaam, mis haakub ka lapse osalusõiguse ja positiivse vanemluse põhimõtetega, näeb last iseseisva, aktiivse ja kompetentse sotsiaalses elus osalejana (Meyer, 2007; Harper jt, 2010; Johnny, 2006). Lapsega arvestamine, tema kaasamine otsuste langetamisse ja sellega koos ka vastutuse andmine tagab lapse mitmekülgse arengu, valmistades teda ühtlasi ette saama iseseisvaks, aktiivseks, vastutustundlikuks ja teistega arvestavaks täiskasvanuks.

Lapse osalemise ja seisukohtade arvestamisega kaasnevad ka probleemid. Näiteks arvestatakse küll lapse õigust hoolitsusele ja kaitsele, aga jäetakse kõrvale tema õigus iseseisvalt tegutseda ja osaleda. Peamiselt on selle põhjus arusaam lapsest kui irratsionaalseid ja vastutustundetuid otsuseid langetavast isikust, kellel pole teadmisi ega kogemusi. Sellega justkui vastandatakse hoolitsuse ja kaitsega seotud õiguste tagamine lapse osalusõigusega (Brennan, 2002). Näiteks ei võta vanem kuulda lapse arvamust, millises huviringis või trennis too tahaks käia, ja leiab, et tema valikud on lapsele paremad.

Last aktiivse ja kompetentse isikuna käsitlevate kontseptsioonide kohaselt leitakse, et hoolitsus lapse eest ja tema kaitse pole ülimuslik ega vastandu lapse osalusõigusele. Lapse õiguste tagamine peaks alati järgima lapse parimate huvide põhimõtet, mis käsitleb võrdväärselt ka lapse iseseisvuse ja osalemisega seotud vajadusi (Lockyer, 2008; James ja James, 2004; Howe ja Covell, 2005; Lansdown, 2005). Loomulikult on lapse kõigi õiguste järgimise juures tähtis

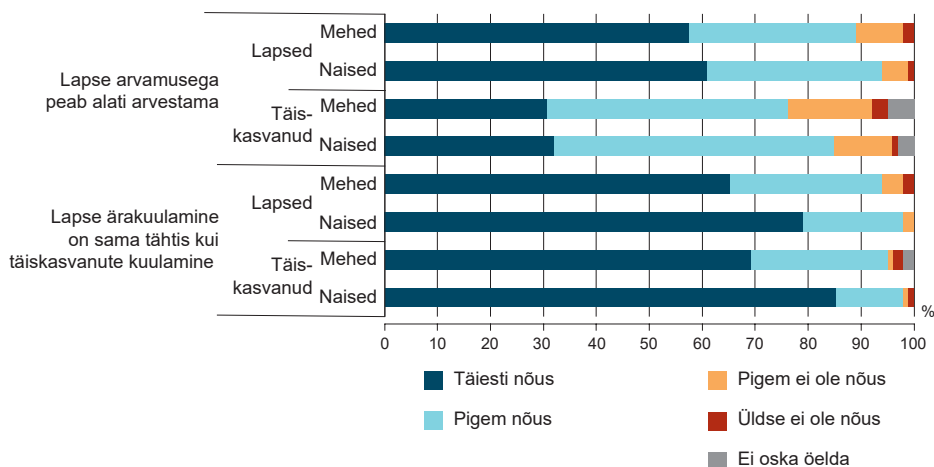
arvestada tema vanust. Väikelapselt ei saa oodata samasugust iseseisvust nagu teismeliselt ja eri vanuses laste eest hoolitsemine omakorda ei ole ühesugune.

Lapse õiguste tagamisel on tähtis osa täiskasvanutel. Vanusest olenevalt erineb lapse arengutase, mis eeldab kaasamisel tema küpsuse arvestamist. Lapse ealise valmisoleku alusel saab ta osaleda otsuste langetamisel või otsustada oma elu ja keskkonna üle (sõbrad, suhted, pere, kodu, kool, huvitegevus, kodupaik jne). Võimaluse arvamus avaldada ja otsuseid mõjutada on lapsele eelkõige andnud täiskasvanud. See on ühiskonna hoiakutest lapse õiguste kohta, isiklikest vanemaks oleku kogemustest ja lapse õigusi tagavast ühiskondlikust korraldusest (nt laste teavitamine nende õigustest ja õiguste rakendamisest, lastele eri tasanditel kaasarääkimise võimaluste avamine, juriidilise abi võimalused lastele). Lapsevanemad on peamised lapse õiguste tagajad, kuid seda peavad tegema ka lapsega sageli kokku puutuvad õpetajad, treenerid ja teised täiskasvanud. Täiskasvanud on need, kes lapse seisukohtadega arvestamise tava kujundavad: lähtuvalt lapse east loovad nad lapsele otsustamise ja kaasarääkimise võimalusi ning selgitavad ja põhjendavad seisukohtadega arvestamise ja otsuste langetamise seost. (Karu jt, 2012)

Mida arvavad täiskasvanud ja lapsed laste arvamuse kuulamisest ja osalemisest otsuste langetamisel?

Hea suhtluse alus on teineteise kuulamine. Mõeldes ühiskonnale, kus lapsed ja täiskasvanud üksteist arvestavad, eeldab see esmajärjekorras positiivset hoiakut, et ühtviisi tähtis on mõlemat poolt kuulata. „Lapse õiguste ja vanemluse uuringus“ on küsitud lastelt ja täiskasvanutelt, kas nad nõustuvad või ei nõustu väitega „Lapse ärakuulamine on sama tähtis kui täiskasvanute kuulamine“. Enamik täiskasvanuid (97%) on seda meelt (vastus „täiesti nõus“ või „pigem nõus“), et laste kuulamine on sama tähtis kui täiskasvanute kuulamine (joonis 1). Seejuures oli seisukoht selgelt väljendunud, sest 78% vastajatest oli selle väitega täiesti nõus. 2012. aastal oli sama väitega nõus 94% täiskasvanutest, 70% olid väitega täiesti nõus. Seega on nende inimeste hulk, kes peavad laste kuulamist täiskasvanute kuulamisega sama oluliseks, muutunud suuremaks ja lapsed ning täiskasvanud on võrdlemisi sama meelt (96% lastest pidas laste kuulamist sama tähtsaks kui täiskasvanute oma). Võrreldes 2012. aasta uuringuga on laste hoiak selle väite korral jäänud samaks.

Joonis 1. Naiste ja meeste ning poiste ja tüdrukute nõustumine väitega, et laps* tuleb ära kuulata või tema arvamusega arvestada, 2018

* Lapsed: 4.–11. klass, valdavalt 10–17-aastased.

Allikas: „Lapse õiguste ja vanemluse uuring“.

Tähelepanuväärne on, et nõustumisel väitega „Lapse ärakuulamine on sama tähtis kui täiskasvanute kuulamine“ joonistuvad välja soolised erinevused (joonis 1). Sellega, et lapse kuulamine on sama tähtis kui täiskasvanu kuulamine, on tüdrukud võrreldes poistega kindlamalt nõus: 19% tüdrukutest vastab sellele väitele „pigem nõus“ ning 79% „täiesti nõus“, kuid poistel on pigem nõustujate osatähtsus 29% ja täielikult nõustub 66%. Näib, et niisugune sooline erinevus ei olene vanusest, sest naiste ja meeste hoiakutes on sarnased erinevused nagu tüdrukute ja poiste hoiakutes. Nii on 26% meestest ja 13% naistest pigem nõus, et lapse kuulamine on sama tähtis kui täiskasvanute kuulamine, ning täielikult nõustujate osa on vastavalt 70% ja 86%.

Analüüsidest hoiakuid mõneti sarnase, kuid tugevamalt laste arvamuse arvestamist rõhutava väite kaudu „Lapse arvamusega peab alati arvestama“, näeme, et sooline erinevus ilmneb ka siin. Selle väitega nõustub poistest 90% ja tüdrukutest 95% ning täiskasvanud meestest 77% ja naistest 85% ehk taas näeme naiste soosivamat hoiakut lapse seisukohtadega arvestamisel.

Lapsevanemate arvamus¹ on teiste täiskasvanud vastajatega võrreldes laste arvamusele veidi lähem: 33% lapsevanematest on väitega „täiesti nõus“ ja 51% „pigem nõus“, lasteta täiskasvanud 30% ja 48%. Siiski võib selle väite korral täheldada, et märgatav on täiskasvanute ja laste arvamuste erinevus (lapsed toetavad kümme protsendipunkti enam), mis on mõneti ka ootuspärane. Nõustudes väitega „Lapse arvamusega peab alati arvestama“ väljendavad lapsed enesekohast arvamust (tahan, et minu või ka teiste laste arvamusega arvestatakse). Täiskasvanutel eeldab väitega nõustumine hoopis kaasava rolli võtmist: lapse seisukohaga arvestamine eeldab täiskasvanult veendumust, et see on vajalik, kuid teisest küljest ka oskust lastelt arvamust küsida ja sellega arvestada. Siinkohal on ilmselt õigustatud ka teatav kriitika, sest tegemist võib olla liialt üldise väitega, mille korral võivad vastajad, eelkõige täiskasvanud vastajad, erinevalt interpreteerida ka sõna „arvestama“.² Kõigi väidete korral, mis käsitlevad laste kaasärääkimist või ka laiemalt lapse õigusi, on täiskasvanud ja lapseealistel vastajatel mõneti erinev seisukoht: lapsed vastavad rohkem lähtekohast „mina soovin (kaasa rääkida)“ ja arvatavasti ei kaasne sellega nii tugevalt küsimus „kuidas?“. Täiskasvanud aga vastavad laste kohta, suhestades end pigem kaasajatena „pean/peaksin arvestama (küsimä, kuulama, kaaluma jne)“. Täiskasvanul kui tegevuse juhil või vastutajal võib tõenäolisemalt tekkida ka küsimus „kuidas seda teha?“.

Laste ja täiskasvanute vastuseid kõrvutades näeme küll erinevusi ja sarnasusi hoiakutes, mis on eelkõige kirjeldavad, nagu valmisolek olla kaasatud ja kaasata. Vastajate erinevast vaatepunktist lähtuvalt ei tuleks aga tõlgendada erinevusi vastuoludena, vaid esmajärjekorras arenguvõimalustena.

Lapse arvamuse küsimine eri eluvaldkondade teemade kohta

Nii täiskasvanutelt kui ka lastelt küsiti eri eluvaldkondade kohta, et täpsemalt teada saada, millal peavad täiskasvanud ja lapsed laste arvamuse küsimist tähtsaks. Selgub, et nii täiskasvanud kui ka lapsed peavad eelkõige oluliseks laste õigust kaasa rääkida küsimustes, mis vahetult on seotud lapse igapäevase tegevuse ja pereeluga (joonis 3). Enamik täiskasvanutest arwab, et lapse toa, kooli, riietuse, vaba aja vms üle otsustades tuleb alati küsida lapse arvamust: 93% vastajaist valis vastusevariandi „pigem nõus“ või „täiesti nõus“. Ka 95% lastest on sama meelt. Siiski on nende küsimuste korral näha, et lapsed ise on veidi rohkem kui täiskasvanud veendunud kaasärääkimise vajaduses (joonis 2). Samuti olid täiskasvanud nõus, et lapsed peaksid saama kaasa rääkida kogu perekonda mõjutavate otsuste langetamisel. Siiski oli ka selle väite korral laste hulgas rohkem neid, kes pidasid seda oluliseks („pigem nõus“ või „täiesti nõus“ 81% täiskasvanutest ja 86% lastest).

¹ Vastamise ajal kasvatati alla 18-aastast last 48% täiskasvanud vastajatest. Neid on analüüsis nimetatud lapsevanemateks. Teisi täiskasvanuid, kes vastamise ajal ei kasvatanud alaealist last, on analüüsis nimetatud mitte lapsevanemateks (kuigi ka neil võis olla näiteks juba täiskasvanud laps).

² Uuringu korraldajatel on kriitiliselt küsitud, kas lapse seisukohaga arvestamine tähendab, et peab lapse soovide järgi otsustama? Kuigi sõna „arvestama“ pole mõeldud eespool nimetatud tähenduses, ei saa välistada, et ka mõned vastajad võisid seda nõnda käsitleda ja sellest lähtuvalt vastata. Küsimuse sõnastamisel lähtuti kaasamisest ja „arvestamise“ korral on silmas peetud küsimuste arutamist lapsega, arvamuse pärimist ja sellega mõistlikult arvestamist, sh peegeldamist, kuidas tema arvamusega arvestati (samuti miks ei saanud nii teha, nagu laps soovis). Lähtutud on järgmisest seletusest: arvestama – kedagi või midagi arvesse võtma, tõsiselt võtma, olulise teguri või asjaoluna silmas pidama; kellessegi või millessegi hoolivalt, tähelepanelikult suhtuma (Eesti keele seletav sõnaraamat).

Kuid lapsevanematest vastajate seisukoht on laste arvamusele lähemal ja teistest täiskasvanutest enam ollakse väitega nõus („pigem nõus“ või „täiesti nõus“ 84% lapsevanematest).

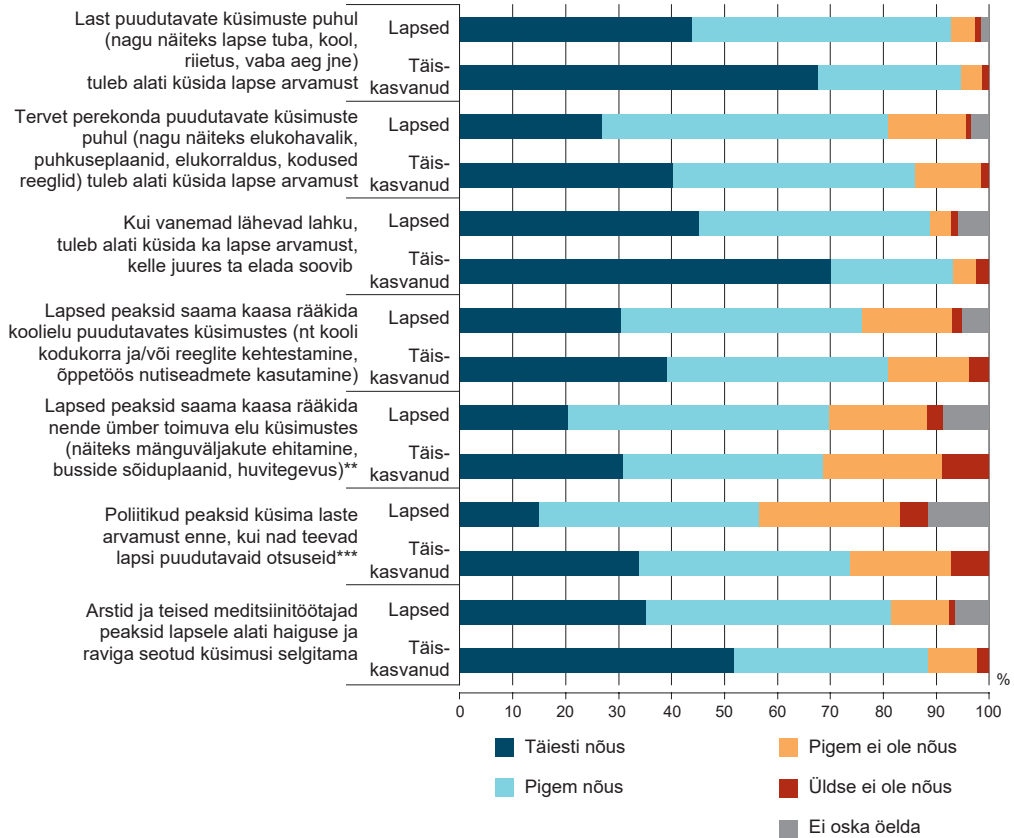
Koduringist kaugemale jäävates üldisemates elukorralduse küsimustes on laste ja täiskasvanute arvamustes juba suuremad erinevused. Näiteks oli 74% lastest seda meelt, et nad peaksid saama kaasa rääkida lapsi mõjutavate seaduste kujundamisel, täiskasvanutest aga arvas nii vaid 56% (lapsevanemate ja teiste täiskasvanute vahel erinevust ei ilmnenu). Ka koolielu küsimustes pidasid lapsed kaasaráääkimist olulisemaks (81%) kui täiskasvanud (76%). Lapsevanematest vastajad olid siiski rohkem veendunud, et lapsed peaksid saama kaasa rääkida koolielu küsimustes: 80% vastasid „pigem nõus“ või „täiesti nõus“. Haiguste ja raviga seotud küsimuste selgitamist pidas vajalikuks 89% lastest, kuid 82% täiskasvanutest.

Seega võib järeldada, et mida vähem isiklikud olid lapse kaasaráääkimist käsitlevad küsimused ja mida üldisemale tasandile liiguti, seda vähem oli täiskasvanud vastajaid, kes pidas neis küsimustes tähtsaks laste osalusõigust. Samuti suurenes indiviidi tasandilt üldisemale liikudes nende vastajate hulk, kes ei osanud öelda (vastates „ei oska öelda“), kas lapsed peaksid kõnealustes küsimustes saama kaasa rääkida. Sama võib öelda laste endi vastuste kohta: vahetult nende igapäeva elu otsustest kaugemate teemade korral (näiteks kaasaráääkimine lastega seotud küsimustes kohaliku omavalitsuse tasandil või seaduste kujundamisel) on laste arvamused kaasaráääkimise vajaduses kõhklevamad. Laste ja täiskasvanute arvamusi kõrvutades näeme, et laste endi hinnang kaasaráääkimise vajadusele on valdavalt nõustuvamad kui täiskasvanutel, sh nendel teemadel, mis on ka üldisemad kui lapse igapäeva elu. Eeldatavasti on alles kujunemas laste kaasamise tava üldisemate teemade korral alates nendest, mis mõjutavad kogu perekonda, kuni seaduste kujundamiseni, mistõttu on ka mõistetav, et neis küsimustes ollakse kõhklevamad. Lapsed eeldatavasti ei muretse niivõrd selle pärast, kuidas nad saaks kaasa rääkida, vaid pigem väljendavad lihtsalt arvamust, kui tähtis on nende hääl kõnealuste teemade korral.

Ka vastaja soo põhjal ilmnevad erinevused hinnangutes, kuivõrd peaks lastel olema õigus kaasa rääkida lastega seotud küsimustes. Üldisemates küsimustes hoiakute kohta (lapse kuulamine ja seisukohtadega arvestamine) olid soo põhjal erinevused selgemad, kuid konkreetsete teemade korral meeste ja naiste või poiste ja tüdrukute arvamused nii palju enam ei erine. Laste vastustes võib küll märgata, et teemati on jaotunud see, millal on kindlamad poisid ja millal tüdrukud (vastates „täiesti nõus“). Näiteks on poisid tüdrukutest veendunudamad, et poliitikud peaksid küsima laste arvamust enne, kui nad langetavad lastega seotud otsuseid (poistest täiesti nõus 37% ja tüdrukutest 30%) ja koolielu küsimuste korral peaksid lapsed saama kaasa rääkida (poistest täiesti nõus 41% ja tüdrukutest 37%). Tüdrukud aga on poistest nõustuvadamad, kui küsimuse all on lapse isikliku eluolu: lapse tuba, kool, riietus, vaba aeg (tüdrukutest täiesti nõus 74% ja poisid 62%) või perekonna otsused (näiteks kui vanemad lähevad lahku, tuleb alati küsida ka lapse arvamust, kelle juures ta elada soovib – täiesti nõus 74% tüdrukutest ja 66% poistest). Kui aga vaadelda nõustujaid kokku („täiesti nõus“ ja „pigem nõus“), siis suuri soolisi erinevusi poiste ja tüdrukute hinnangutes ei ilmne.

Täiskasvanutel on samuti teatud teemad, mille korral joonistub selgelt välja sooline erinevus. Näiteks laste isikliku eluolu ja perekonna otsuste küsimustes on võrreldes naistega umbes viis protsendipunkti vähem mehi, kes peavad lapse arvamuse küsimist oluliseks. Niisugune tulemus oli mõneti ka aimatav, sest nagu ka eelnevalt välja toodud, toetas laste käest arvamuse küsimist (väide „Lapse arvamusega peab alati arvestama“) rohkem naised (85%) kui mehed (77%). Nii on ka lausa üheksa protsendipunkti meestest enam naised, kes leiavad, et lapsed peaksid saama kohalikus omavalitsuses kaasa rääkida lastega seotud küsimustes (nt mänguväljakud, bussigraafikud, huvitegevus). Üldiselt on naiste ja tüdrukute ning meeste ja poiste hoiakutes soolised erinevused sarnased, kuid siinkohal on tähelepanuväärne, et poisid pidasid laste kaasaráääkimist kohalikus omavalitsuses lastega seotud küsimustes tähtsamaks ega sarnanenud selle poolest meestega.

Joonis 2. Laste* ja täiskasvanute nõustumine esitatud väidetega, 2018

* Lapsed: 4.–11. klass, valdavalt 10–17-aastased.

** Täiskasvanutele esitatud väide oli veidi teistsugune: „Lapsed peaksid saama kohalikus omavalitsuses kaasa rääkida lastega seotud küsimustes (nt mänguväljakud, bussigraafikud, huvitegevus).“

*** Täiskasvanutele esitatud väide oli veidi teistsugune: „Lapsed peaksid saama kaasa rääkida lastega seotud seaduste kujundamisel.“

Allikas: „Lapse õiguste ja vanemluse uuring“.

Laste kogemused kaasarääkimisel

Võrreldes täiskasvanute hoiakuid ja laste kogemusi kaasarääkimisel nende eluga seotud otsuste langetamisel, ilmneb, et kuigi täiskasvanute (sh lapsevanemate) hoiakud on üsnagi toetavad, ei peegeldu see sama palju laste kogemustes. Uuringust ilmses, et otseselt last ennast mõjutavates igapäevastes küsimustes (nt vaba aja sisustamine, trennide ja huviringide valik, riiete ja suhtluskaaslaste valik), saab suurem osa lastest (86–88%) enamasti või alati kaasa rääkida (joonis 3). Oluline on märkida, et lastel on suur huvi neil teemadel kaasa rääkida ja neid, kes ei soovi sõna sekka öelda, on vaid 2–4%. Mida suurema kogukonnaga aga on otsused seotud (olguigi, et laps on kogukonna oluline liige), seda vähem lapsi ütleb, et nad saavad kaasa rääkida. See ilmneb juba peresiseste küsimuste korral, mille üle tegelikult otsustavad arvatavasti rohkem lapsevanemad. Näiteks lapse toa kujundamisel, pere puhkuseplaanide tegemisel või koduste reeglite kehtestamisel saab küll suur osa lapsi enamasti või alati kaasa rääkida (52–79%), kuid siiski vähem, kui eespool kirjeldatud lapsi isiklikumalt mõjutavate otsuste langetamisel. Siiski tahavad lapsed ka neil peresisestel teemadel suurt sõnaõigust: vaid 2–6% vastanutest märkis, et ei soovigi

neil teemadel kaasa rääkida. Kõrvutades laste kogemusi täiskasvanute hoiakutega, tuleb nentida, et kuigi hinnangutest paistab, nagu toetaks täiskasvanud lapse seisukohaga arvestamist ja lapsed ka tahavad kõnealustel teemadel pigem kaasa rääkida, ei pruugi igapäevaelus laste kaasamine ja seisukohaga arvestamine nii loomulik ega tavapärane olla, mis peegeldub ka laste vastustes.

Liikudes perekonnast edasi laiema kogukonna suunas, näeme, et näiteks koolis on lastel kaasärääkimise võimalusi veelgi vähem: vaid 17–34% lastest saab alati või enamasti kaasa rääkida koolielu korralduslikel teemadel (nt koolitoit, üritused, reeglid). Kõige vähem ongi lapsed saanud oma arvamust avaldada koolitoidu valikul: vaid 17% lastest on saanud sel teemal sõna sekka öelda. Siinkohal on märkimisväärne aga ka see, et koolielu teemade kohta vastas olenevalt teemast 9–20% lastest, et nad ei tahagi kaasa rääkida (joonis 3). Lapsed veedavad väga suure osa ajast koolis, mis on õppimist ja ka sotsiaalset arengut toetav keskkond. Koolis võiks laste kaasärääkimise võimaluste arendamine ja nende seisukohtadega arvestamine olla oluliselt tähtsam kui seda näitavad kõnealuse uuringu tulemused. Kool on ju tähtis keskkond väljaspool kodu, kus lapsed saavad kaasamise ja arvamuse avaldamise esmakogemuse ning realiseerida oma osalusõigust.

Joonis 3. Laste* hinnang küsimusele „Kui sageli saad ise kaasa rääkida otsuste langetamisel, mis on sinu eluga seotud?“, 2018

* Lapsed: 4.–11. klass, valdavalt 10–17-aastased.

Allikas: „Lapse õiguste ja vanemluse uuring“.

Poiste ja tüdrukute vastused kaasärääkimise kogemuste kohta on erinevad. Tähelepanu äratav, et enamiku väidete korral on poisid tüdrukutest sagedamini vastanud, et nad ei taha kaasa rääkida (kõigi väidete korral on tüdrukutega võrreldes poisid 3–10 protsendipunkti enam valinud variandi

„Ma ei tahagi kaasa rääkida“). Poiste ja tüdrukute kaasaraäkimise kogemustes ja soovis ilmneb väikseid erinevusi ka lapsele lähedaste teemade korral. Näiteks ei soovigi oma riietuse või toa kujundamise kaasa rääkida poistest 4–5%, tüdrukutest aga vaid 1%. Kaasa rääkida saavad oma riietuse asjus enamasti või alati 83% poistest ja 93% tüdrukutest. Toa kujundamisel on poistel (75%) mõnevõrra vähem kaasaraäkimise kogemust kui tüdrukutel (82%). Kõige rohkem erinevad tüdrukute ja poiste arvamused kooliga seotud teemadel kaasaraäkimise kohta. Näiteks ei taha kooli ürituste korraldamisel kaasa rääkida iga neljas poiss (ehk 25%) ja 15% tüdrukutest, enamasti või alati saavad aga sel teemal kaasa rääkida 27% tüdrukutest ja 25% poistest.

Märkimisväärne on ka, et kuigi mitme teema korral on tüdrukutest enam neid poisse, kes ei taha kaasa rääkida, siis on ikkagi ka teemasid, kus poistel on tüdrukutest enam kaasaraäkimise kogemusi. Näiteks koolielu teemal, milliseid õppevahendeid koolis kasutada (nt nutiseadmeid), on 29% poistest alati või enamasti saanud kaasa rääkida, kuid tüdrukutest 20%, sellel teemal aga ei taha kaasa rääkida 10% poisse ja 8% tüdrukuid. Siin võivad peegelduda soorollid ja võib ka olla, et tehnoloogia teemal küsitakse sagedamini poiste kui tütarlaste arvamust. Veel enam on poisid polariseerunud niisuguste teemade korral nagu kooli kontrolltööde planeerimine, kontrolltööde päeva valimine ja koolitoidu valik. Ühelt poolt on poisid tüdrukutest neil teemadel enam kaasa rääkinud: 19–29% poistest on kõnealustel teemadel alati või enamasti kaasa rääkinud, mis on 5–7 protsendipunkti rohkem kui tüdrukud. Tüdrukutest rohkem on ka poisse (6–7 protsendipunkti), kes ei tahagi nimetatud teemadel kaasa rääkida. Tüdrukud aga saavad poistest enam kaasa rääkida kodu ja pere teemadel. Näiteks pere puhkuseplaani korral on 68% tüdrukutest alati või enamasti saanud kaasa rääkida, poistest aga 59%, koduste reeglite kehtestamisel 56% tüdrukutest ja 47% poistest. Selle kohta, mida kodus süüa, on sõna sekka saanud öelda (alati või enamasti) 80% tüdrukutest ja 74% poistest.

Lastelt küsiti uuringus ka „Kas sinuga on juhtunud, et oled tahtnud mõne teema või olukorra kohta arvamust avaldada, kuid sinu arvamust ei küsitud või ei kuulatud ära?“. Suur osa lapsi (77%) vastas sellele küsimusele jaatavalt, sealhulgas enam poisid (81%) kui tüdrukud (72%). Iseenesest on ootuspärane, et paljudel on kaasaraäkimisel ka negatiivsemaid kogemusi. Mõtlemapanev on, et poisid tunnevad enam kui tüdrukud, et nende arvamust ei küsita või ei kuulata. Nende hulgas oli samal ajal ka rohkem neid, kes teatud teemadel ei tahagi kaasa rääkida. Võib oletada, et poistega oleks võib-olla vaja teistmoodi käituda, et see aktiveeriks neid rohkem oma arvamust avaldama. Tekib ka küsimus, kuivõrd kaasaraäkimise kogemus ise loob aluse oma arvamuse kindlamaks väljendamiseks.

Kokkuvõte ja arutelu

Artikkel algas Antoine de Saint-Exupéry raamatu „Väike prints“ tsitaadiga, mis võtab hästi kokku kirjutise sisu ja tuletab meelde, et lapsed näevad maailma teise pilguga. Täiskasvanutel tuleb arvestada, et lastele ei saa peale suruda iseenda tähendusi ega arvamusi. Vastupidi: oma arvamusele lisaks tuleb küsida ka lapse arvamust.

Laste kaasaraäkimise kogemustest joonistub välja, et see on erinevates elukeskkondades ja erinevates rollides täiskasvanutega suheldes erinev. Selgus, et last ennast mõjutavates küsimustes saavad lapsed enamasti kaasa rääkida, kogu pereringi küsimuste korral on kaasaraäkimise kogemusi vähem ning koolieluga või laiemale ühiskonnaga seotud teemadel veelgi väiksem. Mõneti lähevad laste kogemused kokku ka nende endi ootustega kaasa rääkida ja ka täiskasvanute hinnangutega laste kaasamise kohta: mida kaugemal on arutatavad teemad lapse isiklikust eluolust ja perest, seda vähem peavad nii täiskasvanud kui ka lapsed laste arvamust oluliseks. Siiski näitasid laste hinnangud oma kogemuste kohta, et nad on valmis rohkem osalema, kui seda neile praegu võimaldatakse.

Koolielu teemadel on laste kaasaraäkimise kogemus ootamatult harv. Üllatav on, et kuni viiendik lastest ei tahagi kooliga seotud teemadel kaasa rääkida. Tekib küsimus, kas vähene positiivne kaasaraäkimise kogemus võib pärssida soovi arvamust avaldada ja kaasa rääkida? Kuigi artikli aluseks olev küsitlus ei uurinud, miks see nii on, võib laste osalusõiguse küsimusi koolikeskkonnas

käsitleva kirjanduse põhjal eeldada, et probleemsed kohad osalusõiguste tagamisel võivad olla seotud sellega, et kool on endiselt üsna autoritaarne institutsioon, kus lapse arvamust eriti ei hinnata. Nii on Devine (2002) leidnud, et „lastekeskse“ koolikeskkonna all peetakse rohkem silmas „lapse vajaduste“ (s.t täiskasvanu hoolitseb lapse vajaduste eest) kui laste osalemise õigustega (s.t laps osaleb otsuste langetamisel, suunab õppimisprotsessi) arvestamist. Wyness (1999) on olnud samuti seda meelt, et kuigi räägitakse „lapsekesksest käsitlusest hariduses“, on see pigem retoorika ega tähenda praktikas, et lastele loodaks ruum autonoomiaks ja õppeprotsessi suunamiseks. Eeldatavasti on meil ka vähe kogemusi laste kaasamisel ulatuslikumate ühiskondlike otsuste või ka lähema elukeskkonna kujundamise küsimustes, mistõttu leiavad vähemad täiskasvanud ja lapsed, et laste arvamust neil teemadel peaks küsima. Seega ei mõista paljud, miks peaksid lapsed sellisel tasandil saama kaasa rääkida, ent võib ka eeldada, et täiskasvanutel pole kogemusi ega oskusi, kuidas lapsi kaasata. Näiteks nõustus 76% täiskasvanutest ja 81% lastest, et lapsed peaksid saama kaasa rääkida koolielu küsimustes (nt kodukorra kehtestamine, õppetöös nutiseadmete kasutamine), kuid ilmses, et ligikaudu vaid iga neljas laps oli saanud kaasa rääkida koolireeglite kehtestamisel või selles, mis päevale planeerida kontrolltöid.

Kohaliku omavalitsuse valimised 2017. aastal olid Eestis esimesed, kus hääletada said ka 16- ja 17-aastased noored. Umbes 24 000-st 16–17-aastasest noorest osales kohalikel valimistel ligikaudu 59%, mis oli üleriigilisest valimisaktiivsusest (53%) suurem (Pealinn, 2018). Mõneti oodati noortelt veel suuremat aktiivsust ja neid kritiseeriti liigse passiivsuse pärast. Teisest küljest tuleb arvestada, et noortel avanes selline võimalus esimest korda ja siiski keskmisest suurema valimisaktiivsusega kinnitasid noored soovi kaasa rääkida kohaliku elu küsimustes. Valimispiiri nihutamine nooremisse ikka andis noortele signaali, et nende hääle loeb ja nende arvamust tahetakse kuulda. Artiklis kajastatud uurimuse tulemuste põhjal võib arvata, et noorte valimisaktiivsus võiks olla märgatavalt suurem, kui neil oleks rohkem kaasärääkimise võimalusi nii kodus, koolis kui ka ühiskonnas laiemalt.

Tähelepanu äratavad ka poiste ja tüdrukute hoiakute ning kogemuste erinevused: mõneti köidavad poisid ja tüdrukud erinevad teemad ja poiste hulgas on rohkem neid, kes ütlevad, et ei taha ühel või teisel teemal kaasa rääkida. Juba mõne järgmise uuringuga võiks selgitada, kas arvamuse küsimine või kaasamise vormid on ühtviisi head ja huvitavad nii poistele kui ka tüdrukutele, kas meil on olemas võimalused kõigile lastele võrdselt ja erinevatel tasanditel (pere, kool, ühiskond laiemalt).

Mida lapse õiguste ja vanemluse uuringu tulemustega peale hakata? Või täpsemalt, mida saab järeldada artiklis kirjeldatud tulemuste põhjal? Kindlasti võib öelda, et lastega seotud teemade korral ei piisa nende uurimisest üksnes täiskasvanute vaatepunktist, sest sama tähtsad on laste hinnangud oma eluolu kohta. Laste ja täiskasvanute hinnangud täiendavad teineteist ja aitavad luua selgema pildi olukorrast nii lastega tegelevatele inimestele kui ka poliitika kujundajatele.

Allikad

Brennan, S. (2002) Children's choices or children's interests: Which do their rights protect, teoses Archard, D., Macleod, C. M. (toim.) *The Moral and Political Status of Children*. Oxford: Oxford University Press.

Devine, D. (2002) Children's Citizenship and the Structuring of Adult-child Relations in the Primary School, *Childhood* 9 (3), 303–320.

Graham, A., Fitzgerald, R. (2010) Progressing children's participation: Exploring the potential of a dialogical turn, *Childhood* 17 (3), 343–359.

Harper, C., Jones, N., Tincati, C. (2010) Opportunities and challenges in promoting policy- and practice-relevant knowledge on child rights. Working Paper 318. Overseas Development Institute. <http://www.odi.org.uk/resources/docs/6050.pdf> (20.12.2018).

Howe, R. B., Covell, K. (2005) *Empowering Children: Children's Rights Education as a Pathway to Citizenship*. Toronto – Buffalo: University of Toronto Press.

James, A., James, A. L. (2004) *Constructing Childhood: Theory, Policy and Social Practice*. London: Palgrave Macmillan.

James, A., James, A. L. (2008) *Key Concepts in Childhood Studies*. SAGE key concepts. Los Angeles, California – London: Sage Publications Ltd.

Jans, M. (2004) *Children as Citizens: Towards a Contemporary Notion of Child Participation*, *Childhood* 11 (1), 27–44.

Johnny, L. (2006) *Reconceptualising childhood: Children's rights and youth participation in schools*, *International Education Journal* 7 (1), 17–25.

Karu, M., Turk, P., Biin, H., Suvi, H. (2012). *Lapse õiguste ja vanemluse monitooring. Metoodika aruanne*. Tallinn: Poliitikauuringute keskus Praxis.

Koppel, K., Biin, H., Osila, L., Anniste, K., Aaben, L., Piirits, M., Kukk, K. ja Kask, I. (2018). *Lapse õiguste ja vanemluse uuring 2018. Metoodika vahearuanne*. Tallinn: Poliitikauuringute keskus Praxis.

Lansdown, G. (2005) *Children's welfare and children's rights*, teoses Hendrick, H. (toim.) *Child Welfare and Social Policy: An Essential Reader*. Bristol, UK: The Polity Press.

Lockyer, A. (2008) *Education for citizenship: Children as citizens and political literacy*, teoses Invernizzi, A., Williams, J. M. (toim.) *Children and Citizenship*. Los Angeles: Sage Publications Ltd.

Meyer, A. (2007) *The Moral Rhetoric of Childhood*, *Childhood* 14 (1), 85–104.

Pealinn (2018), 16. märts, *Noorte huvi valimiste vastu on üldisest valimisaktiivsusest kõrgem*. <http://www.pealinn.ee/tagid/koik/noorte-huvi-valimiste-vastu-on-uldisest-valimisaktiivsusest-korgem-n216474> (18.01.2019)

Roberts, H. (2003) *Children's participation in policy matters*, teoses Hallett, C., Prout, A. (toim.) *Hearing the Voices of Children: Social Policy for a New Century. The future of childhood series*. London – New York: Routledge Falmer.

Wyness, M. G. (1999) *Childhood, Agency and Education Reform*, *Childhood* 6 (3), 353–368.